

ค. ๑๖
✓ ๗๑๐
๑๖๗
ควาย

ในวัฒนธรรม
เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

คณะสังคมวิทยา
และมานุษยวิทยา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

พิพิธภัณฑ์ธรรมชาติวิทยาเฉลิมพระเกียรติ

กันยายน 2556

isbn 978-974-466-704-5

บรรณาธิการเนื้อหา

พจนก กาญจนจันทร์

บรรณาธิการรูปเล่ม

พรรณราย โอสถาภิรัตน์

คณะบรรณาธิการ

อุรฉัตร อุมาร์ II เดชาภิวัชร นพมิตร

ปก

ชุติมาศ เลิศศิริรังสรรค์

จากภาพประดับกระจก ผนังหอไตร

วัดเชียงทอง เมืองหลวงพระบาง

สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

รูปเล่ม

วัฒนสินธุ์ สุวรรตนานนท์

อักษรลายมือ

กฤษ เหลือลมัย

จัดพิมพ์

บริษัท โอ.เอส. พรินต์ติ้งเฮาส์ จำกัด

โทร. 0-2434-685

สารบัญ

4

ดำน่าน

พจนก กาญจนจันทร์

7

จากนักร้องมาเป็นชานา
จากข้าวป่ามาเป็นข้าวปลูก

พจนก กาญจนจันทร์

39

ข้าวและชานาไทย
ในกระแสการเปลี่ยนแปลง

ชลิตา บัณชุงศ์

69

دن ข้าว นา ดวาย
ในพิพิธภัณฑ์ธรรมชาติฯ
แห่งทุ่งรังสิต

สุดแดน วิสุทธิลักษณ์

ข่าว

และ

ชาวนาไทย

ในกระแสการเปลี่ยนแปลง

ชลิตา บัณฑุวงศ์

ดุสิตบัณฑิต
สาขามานุษยวิทยา
ภาควิชามานุษยวิทยา
มหาวิทยาลัยฮาวาย
สหรัฐอเมริกา
และ
กลุ่มจับตาประชาสังคมไทย
(Thai Social Movement
Watch, TSMW)

บทความนี้อธิบายถึงสถานการณ์และลักษณะของ
การทำนาและชาวนาในประเทศไทยท่ามกลางกระแส
การเปลี่ยนแปลงของการเกษตรและชนบท บทความ
กล่าวถึงความคิดและวาทกรรมหลักที่ไหลเวียนอยู่ใน
สังคมไทยว่าด้วยการทำนาหรือวัฒนธรรมข้าวและ
ชาวนา โดยชี้ให้เห็นว่าการมองการทำนาและชาวนา
อย่างหยุดนิ่งตายตัว ผูกติดอยู่กับแนวคิดการพึ่งตนเอง
วัฒนธรรมไทย หรือความเป็นไทย ตลอดจนถึงลำดับ
ชั้นทางคุณธรรมศีลธรรมของชาวนา ได้ละเอียดที่จะ
ทำความเข้าใจบริบทของการทำนาและชาวนาอย่างไร

พร้อมกับแสดงให้เห็นถึงภาพรวมการเปลี่ยนแปลงร่วมสมัยของชนบทและระบบเกษตรจากกรณีศึกษาต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่จะทำให้เห็นภาพการทำนาและชาวนาไทยปัจจุบัน ทั้งในส่วนของภาระกิจการทำนา การเปลี่ยนที่นามาเป็นพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ การทำนาเคมีแบบเข้มข้น และการทำนาอินทรีย์ โดยจะเน้นหนักการอภิปรายไปที่สภาวะและเงื่อนไขที่นำมาสู่การตัดสินใจของเกษตรกรในการทำนาในลักษณะต่างๆ และในขั้นตอนต่างๆ ของการทำนา ทั้งนี้ เพื่อชี้ให้เห็นว่าปัญหาของการทำนาและชาวนามักเกี่ยวข้องกับปัจจัยเชิงโครงสร้างและเงื่อนไขที่อยู่นอกเหนือการควบคุมของชาวนา อีกทั้งปัจจัยเงื่อนไขเหล่านี้ก็ยังมี ความซับซ้อนแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่และแต่ละกรณี ดังนั้น การทำความเข้าใจปัจจัยและเงื่อนไขเหล่านี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีในการวางระบบการสนับสนุนที่เหมาะสม เพื่อเกษตรกรผู้ทำนาสามารถมีคุณภาพชีวิตที่ดีท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของระบบเกษตรและชนบทในปัจจุบัน

วัฒนธรรมข้าวและชาวนาที่พึงปรารถนา

ความคิดที่ว่า “วัฒนธรรมข้าวคือรากฐานของสังคมและวัฒนธรรมไทย” หรือ “วัฒนธรรมข้าวคือวัฒนธรรมไทย” ได้รับการเน้นย้ำมาอย่างต่อเนื่อง โดยหน่วยงานและสถาบันวิชาการทางด้านวัฒนธรรมหรือไทยศึกษา และถูกผลิตซ้ำอย่างกว้างขวางโดยหน่วยงาน

ราชการ สื่อมวลชน โรงเรียนและสถาบันการศึกษา ในทุกระดับ ความคิดนี้สัมพันธ์แนบแน่นกับความ เป็นไทยหรือความเป็นชาติ ทำให้วัฒนธรรมข้าวเป็นมรดกความภาคภูมิใจของคนไทยและเป็นสมบัติล้ำค่าของชาติ ที่จะต้องหวงแหนและรักษาไว้ นอกจากนั้น วัฒนธรรมข้าวยังนับว่าเป็นสิ่งที่แสดงถึงอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไท เป็นสิ่งที่แสดงถึงความแตกต่างไปจากกลุ่มชาติพันธุ์อื่นที่มีได้กินข้าวหรือปลูกข้าวเป็นหลัก (ประคอง นิมมานเหมินทร์ และสุกัญญา สุจฉายา 2547)

แม้แต่นโยบายการศึกษานิเวศวิทยาวัฒนธรรมที่มุ่งศึกษาว่าสภาพแวดล้อมและวิถีการผลิตบนฐานของสภาพแวดล้อมนั้นๆ กำหนดรูปแบบหรือแบบแผนทางวัฒนธรรมของสังคมอย่างไร ก็ได้ถูกนำมาใช้อย่างลดทอนความซับซ้อนโดยนักวิชาการบางส่วน เพื่ออธิบายว่าการทำนาหรือวัฒนธรรมข้าวได้กำหนดการจัดระเบียบทางสังคม ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ อย่างไรก็ตาม วิจัยชีวิตทางสังคมในรอบปี ความเชื่อเรื่องจักรวาล (ศรีศักร วัลลิโภดม 2536; เอี่ยม ทองดี 2536) และความสัมพันธ์ทางชนชั้นและระบบอุปถัมภ์ที่สืบเนื่องมาจากระบบศักดินาและระบบมูลนายเมื่อครั้งอดีต (สุภางค์ จันทวานิช 2536¹) งานศึกษาเหล่านี้มองว่าแบบแผนทางวัฒนธรรมและการจัดระเบียบทางสังคมที่พัฒนามาบนฐานของวัฒนธรรมข้าวเป็นความมั่นคงในการดำเนินชีวิต เป็นความดี

งาม และเป็นสิริมงคล (เอี่ยม ทองดี 2536) ดังนั้นท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคม จำเป็นต้องรื้อฟื้นวัฒนธรรมที่ต้งามนี้หรือปรับให้เข้ากับยุคสมัยให้สอดคล้องและมีประโยชน์ในสถานการณ์ปัจจุบัน อาทิเช่น การฟื้นฟูกลุ่มแลกเปลี่ยนแรงงาน (ลงแขก) หรือแม้กระทั่งการพัฒนาแบบแผนทางสังคมของระบบศักดินาและระบบอุปถัมภ์ให้เป็นไปในทางบวก (สุภางค์ จันทวานิช 2536)

ตามแนวทางนี้ การทำนาหรือวัฒนธรรมข้าวที่พึงปรารถนาก็คือ การทำนาในระบบการผลิตแบบพึ่งตนเองหรือการปลูกเพื่อกินเป็นหลัก เน้นการทำนาปีปีละหนโดยใช้ข้าวพันธุ์พื้นบ้าน ไม่ใช่เครื่องจักรกลกับสารเคมีกำจัดศัตรู และมีการจัดการแรงงานแบบการลงแขก แนวทางนี้ให้ความสำคัญกับองค์ความรู้พื้นบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรและการผลิตทางเกษตรภายใต้ระบบนิเวศของท้องถิ่น อาทิ ความรู้เรื่องความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าว (ซึ่งข้าวแต่ละชนิดก็จะเหมาะกับสภาพพื้นที่ ปริมาณน้ำ แสงแดด และการใช้แรงงานที่แตกต่างกัน) ความรู้ในการคัดและพัฒนาสายพันธุ์ การแลกเปลี่ยนสายพันธุ์ข้ามท้องถิ่นและข้ามกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นต้น

ในทางตรงกันข้าม การเปลี่ยนมาทำนาแบบสมัยใหม่ที่ใช้ข้าวสายพันธุ์ใหม่ ใส่ปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดศัตรูพืช ใช้เครื่องจักร และปลูกมากกว่าหนึ่งครั้งต่อ

ปี ถูกมองว่าเป็นความเสื่อมทรามลงของชีวิตทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม เนื่องจากการทำนาแบบสมัยใหม่ทำให้วัฒนธรรมข้าวมีความเป็นธุรกิจมากขึ้น อันจะนำมาสู่การล่มสลายของระบบสังคมที่ให้คุณค่าทางจิตวิญญาณ และทำลายระบบการพึ่งตนเอง (เช่น เอี่ยม ทองดี 2532 และ 2546) น่าสนใจว่าในงานศึกษาเหล่านี้ ความต้งามจะมีอยู่ก็เฉพาะเพียงในการทำนาตามระบบการผลิตเพื่อยังชีพเท่านั้น การรวมตัวหรือความเป็นองค์กรทางสังคมจะถือว่ามีเฉพาะในส่วนของจัดการแรงงานในรูปแบบการลงแขกเท่านั้น ขณะที่การจ้างแรงงานในระบบการทำนาสมัยใหม่ ที่แม้ว่าจะต้องวางอยู่บนเครือข่ายและความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยเช่นกัน แต่จะไม่ถูกนับว่าเป็นองค์กรหรือการรวมตัวกันทางสังคมเหมือนกับการทำนาแบบยังชีพที่เป็น “วิถีชีวิต” ดังที่ว่า “การทำนาคือชีวิต” ขณะที่การทำนาเพื่อขายไม่นับว่าเป็น “วิถีชีวิต” แต่เป็นเพียง “การประกอบอาชีพ” ขณะที่ผู้ทำนาในระบบสมัยใหม่ก็ไม่ได้มีสถานะเป็น “ชาวนา” แต่จะเป็นเพียง “ผู้ประกอบการทำนา” หรือ “กรรมกรชาวนา” เท่านั้น (งามพิศ สัตย์สงวน 2545) เช่นเดียวกับการลดลงของการทำนาซึ่งก็ถูกมองว่าเป็นความเสื่อม เพราะหมายถึงการล่มสลายของวัฒนธรรมข้าวที่เป็นพื้นฐานของสังคมไทยที่สั่งสมกันมาอย่างยาวนาน

แนวคิดที่แพร่หลายที่เชื่อมโยงการทำนาหรือวัฒนธรรมข้าวกับรากฐานของสังคมวัฒนธรรมไทยและความ

เป็นชาติไทยเช่นนี้มีอิทธิพลต่อการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนและภาคประชาสังคมที่ส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างมากด้วย รวมทั้งมีอิทธิพลต่อสถาบันการศึกษาที่ศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการในประเด็นเหล่านี้ ถึงแม้ว่าองค์กร/หน่วยงานเหล่านี้จะให้ความสำคัญกับการส่งเสริมให้ชาวนาพ้นจากการตกเป็นเบี้ยล่างในโครงสร้างความสัมพันธ์ของตลาดข้าวเปลือก (ศจินทร์ ประชาสันต์ 2555:28-52) และจากการผูกขาดของบรรดาบริษัทข้ามชาติในอุตสาหกรรมเคมี การเกษตรที่ผลิตปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืช และเมล็ดพันธุ์ลูกผสมที่มีการดัดแปลงทางพันธุกรรม (www.thaipan.org/node/327) รวมทั้งมุ่งพัฒนาห่วงโซ่อุปทานเพื่อสร้างระบบการค้าที่เป็นธรรมกับทุกฝ่ายในทุกขั้นตอน โดยเฉพาะในส่วนของผลผลิตข้าวอินทรีย์ ตั้งแต่ชาวนาผู้ผลิต ผ่านกระบวนการตลาดไปจนถึงมือผู้บริโภค (<http://www.cai.ku.ac.th>) แต่พร้อมๆ กันนี้ องค์กร/หน่วยงานเหล่านี้ก็เน้นย้ำว่าการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของตน ซึ่งเป็นการสร้างความมั่นคงทางอาหารก็คือการเสริมสร้างความเข้มแข็งทางวัฒนธรรมและความมั่นคงของชาติ ดังที่เดชาศิริภัทร ผู้มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนในประเทศไทยเคยกล่าวไว้ในที่หนึ่งว่า

ความมั่นคงทางอาหารคือความมั่นคงของชาติ
ที่แม้ไม่คุ้มค่าทางเศรษฐกิจแต่หากความมั่นคง

เหล่านี้หายไป ประเทศชาติก็อยู่ไม่ได้ ประเทศชาติจะอ่อนแอ ต้องไปพึ่งอาหารของต่างชาติ อาหารต่างชาติก็จะนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม การเปลี่ยนวัฒนธรรมเป็นการเปลี่ยนความมั่นคงเหมือนกัน เพราะว่าวัฒนธรรมเป็นตัวชาติ ถ้าวัฒนธรรมเสียไป ชาติเราก็เสียไปด้วย ความมั่นคงทางวัฒนธรรมก็เป็นอันหนึ่งที่ต้องรักษาไว้

(สุมาลี พะสิม 2551)

หรืออีกนัยยะหนึ่งก็คือ “สิ้นนา สิ้นชาติ” นั่นเอง ขณะที่การรื้อฟื้นการทำนาหรือการหันกลับมาใช้เมล็ดพันธุ์พื้นบ้านก็เท่ากับการกู้ชาติ รวมทั้งยังเป็นการเจริญตามรอยเบื้องพระยุคลบาทด้วย (สุรพล ทองมีค่า 2546:39)

ท่ามกลางกระแสความคิดที่มองการทำนาอย่างผูกติดเข้ากับวัฒนธรรมไทยและความเป็นชาติไทยนี้ “ความซึ้งเกียจ ความโลภ ความฟุ่มเฟือย และการขาดสำนึกในการพึ่งตนเองของชาวนา” ถูกให้ความสำคัญในฐานะสาเหตุหลักของการละทิ้งการทำนาและการเปลี่ยนวิถีการทำนาแบบพึ่งตนเองมาสู่การทำนาสมัยใหม่ รวมทั้งยังมองว่าชาวนาคือผู้ที่อ่อนแอ โง่เขลา และขาดข้อมูลความรู้จนทำให้มองเห็นแต่ผลประโยชน์เฉพาะหน้า ดังที่ว่า

ขนาดเขา (ขาวนา) เสียเปรียบ ยังไม่ได้ช่วยอะไร
ตนเองเลย คือว่ากิเลสมันครอบงำ ไม่รู้ว่าอะไร
มันดีไม่ดีนะ ก็เป็นเหยื่อทำตามที่เขากำหนดให้
ตัวเอง คิดว่าทำแล้วจะรวย ที่ไหนได้ทำให้คนอื่น
รวย เป็นหนี้สินเท่าไรก็ไม่รู้ ทำให้คนอื่นรวยตัว
เองจน...มันมองไม่ออกหรอก เพราะว่าปัญญา
ไม่รู้เท่าทันอีกฝ่าย เพราะว่าระบบหลอกหลวงมัน
ซับซ้อน คนที่ตามไม่ทันคือขาวนา ระบบหลอก
หลวงมันมีเทคนิคไม่ว่าจะเป็นเรื่องการโฆษณา
เรื่องเทคนิค การตลาด เรื่องการบริโภค เรื่องค่านิยม
มรุมเข้ามาจนเขาแยกอะไรไม่ออกเลย มันซับซ้อน
มาก

(สุรพล ทองมีค่า 2546)

ดังนั้น พร้อมๆ กับการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืน
ซึ่งในปัจจุบันมักหมายถึงเฉพาะการส่งเสริมเกษตร
อินทรีย์หรือการทำนาอินทรีย์เป็นหลัก จำเป็นจะต้อง
ส่งเสริมให้ขาวนามีคุณธรรมและศีลธรรม โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งการปฏิบัติตามศีลห้าอย่างเคร่งครัด ลด ละ
เลิก อบายมุข ไม่ดื่มสุราและของมีเมา ไม่เล่นการ
พนัน ทั้งนี้ เพื่อยกระดับจริยธรรมและจิตวิญญาณของ
ขาวนา ดังที่โครงการหนึ่งที่ส่งเสริมการสร้างเครือข่าย
“ข้าวคุณธรรม” ที่เน้นความเกื้อกูลกันระหว่างขาวนาผู้
ผลิตข้าวอินทรีย์กับผู้บริโภค ระบุว่า

แม้ขาวนาจะปลูกข้าวอินทรีย์ แต่หากไม่สามารถ
พัฒนาจิตใจด้านใน ยังมีวัชมา หลงใหลอยู่กับ
อบายมุข ร่ำสุรา สูบบุหรี่ ติโกชน บริโภคแบบ
ไม่บันยะบันยัง และใช้ชีวิตไปในทางละเมียดศีล
ธรรม ขาวนาก็ไม่มีหนทางที่จะเดินออกจาก
กรอบกรงขังเดิม ๆ ของระบบทุนนิยม ที่ส่งเสริม
ให้ผู้คนบริโภคแบบล้างผลาญทำลายทรัพยากร
ด้วยความโลภได้ และหากเป็นเช่นนี้ หนี้สิน
ของขาวนาก็ไม่มีวันลด ปัญหาต่าง ๆ ก็จะตาม
มาเป็นลูกโซ่ ไม่มีหนทางแก้ไข เมื่อถึงวันหนึ่ง
ขาวนาก็ต้องสิ้นนา และผู้สืบทอดมรดกการ
ทำงานก็จะสูญหายไป

(www.tvburabha.com/tvb/rice/r_k.html)

ในส่วนของหน่วยงานรัฐ เป็นที่ทราบกันดีว่าในช่วง
หลายทศวรรษที่ผ่านมาได้เน้นการส่งเสริมการเกษตร
แผนใหม่ มีการพัฒนาพันธุ์ข้าวและส่งเสริมการใช้สาร
เคมีการเกษตรเพื่อเพิ่มผลผลิต กระทั่งถูกวิจารณ์อย่าง
มากถึงความผิดพลาดล้มเหลวและผลกระทบของการ
พัฒนาการเกษตรที่ทำลายวัฒนธรรมข้าวที่ดั้งเดิมและ
การพึ่งตนเองของครัวเรือนขาวนาและชุมชน อย่างไรก็ตาม
ก็ดี ในช่วง 15-20 ปีที่ผ่านมา นับตั้งแต่เกิดวิกฤติ
เศรษฐกิจพ.ศ. 2540 และนับตั้งแต่มีกระแสความ
ตื่นตัวในเกษตรทฤษฎีใหม่และหลักปรัชญาเศรษฐกิจ
พอเพียง แนวทางการเกษตรกรรมแบบพึ่งตนเองหรือ

เกษตรกรรมยั่งยืนก็ยิ่งได้รับความสนใจมากขึ้นจน กลายเป็นนโยบายระดับชาติ หน่วยงานรัฐจำนวนมากได้เข้ามาสนับสนุนการฝึกอบรมให้ความรู้แก่ เกษตรกรด้านเทคนิคการเกษตรปลอดภัย จัดตั้ง ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง และมีการประสานความร่วมมือกับองค์กรพัฒนาเอกชนและภาคประชาสังคม ถึงแม้ว่าการดำเนินงานของหน่วยงานรัฐ อาจจะยังไม่ ได้ผลดี ไม่มีประสิทธิภาพ ไม่สามารถโน้มน้าวหรือ ส่งเสริมให้เกษตรกรหันมาทำเกษตรกรรมแบบยั่งยืน ได้มากนัก แต่ก็ถือได้ว่ามีส่วนอย่างสำคัญในการทำให้ เกษตรกรรมพึ่งตนเองหรือเกษตรกรรมยั่งยืนเปลี่ยน จากการเป็นเพียงกระแสทางเลือกมาเป็นกระแสหลัก ในสังคมไทย อีกทั้งยังถูกนำเสนอในฐานะของแนวทาง แก้ปัญหาวิกฤติของชาติ ไม่ว่าจะเป็นวิกฤติเศรษฐกิจ ปีพ.ศ. 2540 หรือแม้แต่วิกฤติความรุนแรงในจังหวัด ชายแดนภาคใต้ผ่านโครงการการฟื้นฟูการทำนาร้าง ตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง ทิศทางการดำเนินงานที่เปลี่ยนไปเช่นนี้สอดคล้องอย่างดีกับการมอง เกษตรกรรมแบบพึ่งตนเอง ซึ่งมักมีการทำนาเป็นองค์ ประกอบสำคัญ อย่างสัมพันธ์กับวัฒนธรรมไทยและ ความมั่นคงของชาติ

บริบทของข้าวและชาวนาที่เปลี่ยนแปลง

วัฒนธรรมข้าวและวิถีชีวิตชาวนาแบบพึ่งตนเองมักเป็น สิ่งที่พึงปรารถนาจากสายตาของคนนอก ทั้งเอ็นจีโอ

ภาคประชาสังคม หน่วยงานรัฐ นักวิชาการบางส่วน และสื่อมวลชน ภาพเชิงอุดมคตินี้ ตลอดจนแผนงาน/ กิจกรรม/นโยบายที่เกี่ยวข้อง ล้วนวางอยู่บนฐานของ การมองชนบทอย่างหยุดนิ่ง รวมทั้งยังคงคั่นเอากับ คนในชนบทด้วยว่าควรต้องปฏิบัติตัวตามอุดมคตินี้ อย่างไร โดยเฉพาะในแง่ที่ว่าคนชนบทควรต้องมีชีวิต อยู่ในสภาพเดิมๆ อันเป็นชีวิตที่มีความดีงาม (moral validity) มากกว่า (Rigg 2006) เมื่อพวกเขาไม่สามารถทำตามได้ หากไม่กลายเป็นผู้ไร้คุณธรรม ศีลธรรม ก็มักถูกมองว่าเป็นเหยื่อที่อ่อนแอและไร้ซึ่ง ศักยภาพ ทั้งนี้ความเข้าใจและปฏิบัติการเหล่านี้ยังไม่ ได้ให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชนบทมากเท่าที่ควร อนึ่ง ความเปลี่ยนแปลงนี้ ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะในประเทศไทยเท่านั้น แต่ยังเป็น กระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในหลายประเทศใน แถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย

กรณีศึกษาหลายชิ้นในทางมานุษยวิทยาและภูมิศาสตร์ มนุษย์ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงของชนบทและระบบ เกษตรหลายชิ้น (ดู Rigg and Vandergeest 2012) ได้ชี้ว่า ตั้งแต่หลายทศวรรษมาแล้วที่การกลายเป็นการ เกษตรเชิงพาณิชย์ ซึ่งใช้ทุนและเครื่องมือ/เทคนิค การเกษตรสมัยใหม่แบบเข้มข้น เป็นทิศทางหลักของ การเปลี่ยนแปลงของการเกษตรในเอเชียตะวันออกเฉียง ใต้ ซึ่งรัฐบาลของแทบทุกประเทศในภูมิภาคนี้ แก้ปัญหาความยากจนผ่านการขยายตัวของผลผลิต

ด้านการเกษตร โดยส่งเสริมให้มีการบุกเบิกตั้งถิ่นฐาน เพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ยางพารา โกโก้ ปาล์มน้ำมัน และยูคาลิปตัส ควบคู่ไปกับการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตพืชอาหาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการผลิตข้าว รัฐบาลของประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไม่เน้นสนับสนุนการเกษตรของประเทศ ผ่านทางการปฏิรูปที่ดินหรือการกระจายการถือครองที่ดินเสียใหม่ดังเช่นที่ทำกันในประเทศแถบเอเชียตะวันออก (ญี่ปุ่น เกาหลีใต้ ไต้หวัน) แต่เป็นการส่งเสริมการขยายตัวของพื้นที่เกษตรกรรม ควบคู่ไปกับการสนับสนุนนวัตกรรมเทคโนโลยีการเกษตรตามแนวทางปฏิวัติเขียวด้วย อย่างไรก็ตามหลายประเทศเริ่มประสบปัญหาว่าไม่สามารถขยายพื้นที่การเกษตรได้อีกต่อไป เนื่องจากจำเป็นต้องรักษาพื้นที่ป่าเอาไว้ แต่ทั้งนี้พื้นที่เกษตรกรรมที่จำกัดก็ไม่ได้ทำให้ผลผลิตการเกษตรลดลง มีแต่จะเพิ่มขึ้นเนื่องจากรอบการผลิตเพิ่มขึ้น ดังในกรณีการปลูกข้าวมากกว่าหนึ่งครั้งในรอบปี และจากความสามารถในการเพิ่มผลผลิตต่อหนึ่งหน่วยที่ดิน เช่นเดียวกับการเพิ่มขึ้นของผลผลิตปศุสัตว์ ประมง การเพาะเลี้ยงชายฝั่ง ที่ส่งผลทำให้ประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีสถานะเป็นผู้ผลิตสินค้าเกษตรสำคัญของตลาดโลก (De Koninck *et al* 2012)

ท่ามกลางผลผลิตที่เพิ่มมากขึ้น การผลิตพืชชนิดใหม่ๆ การใช้เทคนิควิธีและเทคโนโลยีทางการเกษตร

ใหม่ๆ บทบาทของภาคการเกษตรในฐานะแหล่งดูดซับแรงงานกลับมีน้อยลง สิ่งนี้เกิดขึ้นควบคู่ไปกับสัดส่วนที่ลดลงอย่างมากของภาคเกษตรในผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ (GDP) และในสัดส่วนของภาคการส่งออก ซึ่งบ่งบอกถึงกระบวนการลดความสำคัญของภาคการเกษตร (deagrarianization) ซึ่ง Jonathan Rigg (2012) ว่าเป็นคุณลักษณะที่เด่นชัดที่สุดของการเปลี่ยนแปลงของชนบทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังนั้นเราจึงไม่สามารถจะนิยามชนบทในภูมิภาคนี้ได้ อีกต่อไปว่าเป็น “สังคมชาวนา” (a peasant society)

อนึ่ง การลดความสำคัญของภาคการเกษตรเห็นได้ชัดจากการเพิ่มขึ้นของคนชนบทที่มีชีวิตพึ่งพาอาชีพนอกภาคเกษตรมากกว่าในภาคเกษตร การอพยพและเคลื่อนย้ายแรงงานของพวกเขาเกิดขึ้นอย่างคึกคัก ทั้งนี้ การที่ที่ดินถูกแบ่งให้เป็นผืนเล็กลงในคนรุ่นหลังๆ ทำให้การเกษตรมีขีดจำกัดในการช่วยให้มีคุณภาพชีวิตที่ดี หรือแม้แต่ในการตอบสนองต่อความจำเป็นพื้นฐานในชีวิต ดังนั้นการเพิ่มความหลากหลายในการประกอบอาชีพจึงมีความสำคัญ นอกจากนี้การที่คนรุ่นใหม่มีการศึกษาสูงขึ้นและมีการขยายตัวของเมืองและอุตสาหกรรมเข้ามาในเขตชนบท ก็ทำให้ช่องทางในการประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรของคนมีมากขึ้น เช่นเดียวกับการสามารถเข้าถึงยวดยานพาหนะอย่างมอเตอร์ไซค์ รถกระบะ ก็ทำให้ผู้คนมีโอกาสดทางเศรษฐกิจและสังคมที่อยู่เหนือขอบเขตของ

หมู่บ้านมากขึ้น ขณะเดียวกันแรงกดดันจากความสัมพันธ์เชิงชนชั้นของการผลิตทางการเกษตรและการถือครองที่ดินก็ลดน้อยลง ปรากฏการณ์นี้นำมาสู่คำถามที่ว่า การเน้นพัฒนาแต่ด้านการเกษตรและการปฏิรูปที่ดินอาจไม่ได้นำมาสู่การแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจได้มากเท่ากับการช่วยสนับสนุนให้คนได้ประกอบอาชีพที่ตื้นอกภาคเกษตร โดยเฉพาะคนชนบทที่เป็นคนชายขอบซึ่งไร้อำนาจในการเกษตรมาตั้งแต่รุ่นพ่อรุ่นแม่แล้ว (Rigg 2001 and 2006)

อย่างไรก็ดี การเปลี่ยนแปลงในชนบทของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไม่ได้เป็นไปในเส้นทางเดียว ที่มุ่งสู่กระบวนการออกนอกภาคเกษตรหรือการลดความสำคัญลงของภาคเกษตร แต่สามารถเกิดขึ้นควบคู่ไปกับการที่การเกษตรกลับมามีความสำคัญอีกครั้ง (re-agrarianization) ดังในชุมชนกรณีศึกษาของ Peter Vandergeest (2012) ที่ อ.สทิงพระ จ.สงขลา ในรอบ 25 ปีที่ผ่านมาชุมชนชนบทแห่งนี้ได้เปลี่ยนมา มีสภาพคล้ายชุมชนชนเมือง ชาวบ้านหลายรายครอบครองรถยนต์ ขณะที่เดิมมีเพียงรถมอเตอร์ไซค์เท่านั้น อาชีพการเกษตรก็ดูเหมือนจะถูกแทนที่ด้วยอาชีพแรงงานรับจ้างและงานประจำที่มีเงินเดือน ซึ่งคนกลุ่มหลังนี้ก็คือ “คนชั้นกลางชนบท” ที่มีอายุราว 25-40 ปี จบการศึกษาระดับปริญญาตรี มีอาชีพแบบชนชั้นกลาง เช่น ครู พยาบาล หรือทำธุรกิจส่วนตัว แต่ถึงกระนั้น Vandergeest พบว่า ยังมีผู้คนราวหนึ่ง 1 ใน

3 ของประชากรที่ยังคงทำการเกษตร ส่วนใหญ่ตัดและเก็บน้ำตาลจากต้นโตนดและปลูกผักขาย คนเหล่านี้มักเรียนจบแค่ชั้น ป.6 นำสนใจว่าพวกเขาเคยทำงานเป็นแรงงานไร้ฝีมือในโรงงานอุตสาหกรรมอาหารทะเลหรือทำงานรับจ้างก่อสร้างในเขตอำเภอใกล้เคียงมาก่อนระยะหนึ่งก่อนจะตัดสินใจกลับมาทำการเกษตรที่บ้าน โดยมีเหตุผลหลายๆ ประการ ไม่ว่าจะเป็นการที่ต้องตัดสินใจตามช่วงจังหวะชีวิต (stage-of-life choice) เช่น เมื่อแต่งงานและมีลูกก็ไม่สะดวกที่จะทำงานในโรงงานหรือทำงานก่อสร้างอีกต่อไป หรือการที่ต้องการหลีกเลี่ยงการถูกขูดรีดแรงงานหรือความเบื่อหน่ายจากเป็นแรงงานรับจ้างไร้ฝีมือ และน่าสนใจที่บางรายกลับมาทำเกษตรและได้ปรับขนาดการลงทุนให้น้อยลง หลังจากที่ล้มเหลวจากกิจกรรมการเกษตรที่ใช้ทุนและแรงงานเข้มข้น เช่น การทำนาถ้ำ การทำประมงเรืออวนลาก เป็นต้น

กระนั้นก็ตาม การทำเกษตรในปัจจุบัน ทั้งที่ยังคงอยู่หรือที่เพิ่งเกิดขึ้นอีกครั้ง มีความแตกต่างอย่างมากกับการทำเกษตรในช่วงก่อนหน้านี้ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2554) ได้ชี้ให้เห็นถึงการปรับโครงสร้างการผลิตทางการเกษตรมาสู่การเกษตรที่ใช้ทุนแบบเข้มข้น โดยเฉพาะเกษตรพันธะสัญญา รวมทั้งการที่ “ชาวนา” ได้เข้าสู่ยุค “หลังการเป็นชาวนา” ที่หมายถึงการเป็นเกษตรกรผู้ประกอบการ (agrarian entrepreneurs) เช่นเดียวกับ Vandergeest (2012)

ที่ชี้ผ่านกรณีศึกษาของเขาว่า การหวนกลับมาทำการเกษตรได้เกิดขึ้นภายใต้บริบทใหม่ๆ เช่น การที่ผลผลิตทางการเกษตรบางอย่างเพิ่งจะกลายเป็นสินค้าชนิดใหม่ (newly commoditized products) ดังในกรณีผักปลอดสารพิษหรือสัตว์น้ำจากประมงชายฝั่งขนาดเล็ก สินค้าเหล่านี้เป็นที่ต้องมากขึ้นพร้อมๆ กับการขยายตัวของตลาดท้องถิ่น ประเด็นที่น่าสนใจก็คือว่าการขยายตัวของตลาดท้องถิ่นเกิดขึ้นจากการที่คนในท้องถิ่นจำนวนมากขึ้น ได้ออกจากภาคเกษตรและไม่ผลิตอาหารเอง รวมทั้งเกิดจากการที่ในท้องถิ่นมีคนชั้นกลางที่อยู่ก้ำกึ่งระหว่างเมืองกับชนบทเพิ่มขึ้น นี่ก็คือปรากฏการณ์ที่ว่า การออกจากภาคเกษตรได้ช่วยทำให้การกลับมาสู่ภาคเกษตรมีมากขึ้น นอกจากนี้แล้วนโยบายและการดำเนินงานของรัฐที่เปลี่ยนไปในปัจจุบัน อันเป็นผลมาจากการผลักดันของภาคประชาชนก็ช่วยส่งเสริมการเข้ามาสู่ภาคเกษตรของคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนเกษตรกรรมยั่งยืน การเข้มงวดกับการประมงในเขตหวงห้ามชายฝั่งและการเปิดเสรีการผลิตเหล้าพื้นบ้าน ที่ทำให้อาชีพทำน้ำตาลโตนดกลับมามีความคึกคักอีกครั้ง

น่าสนใจว่าในขณะที่การออกนอกภาคเกษตรและการอพยพแรงงานถูกมองจากฝ่ายที่เน้นคุณค่าของวิถีชีวิตแบบพึ่งตนเองว่าเป็นปัญหาหรือเป็นความเสี่ยงที่ไม่พึงปรารถนา ท่ามกลางการขยายตัวของการเคลื่อนย้ายแรงงาน มีหลายกรณีศึกษาที่ชี้ว่า การอพยพแรงงาน

ไม่ได้นำมาสู่การล่มสลายของครอบครัวและชุมชน ทั้งนี้ ท่ามกลางการอพยพย้ายถิ่น ความเป็นชุมชนและครัวเรือนในแง่เครือข่ายความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจสังคมก็ยังคงอยู่ แม้จะเปลี่ยนมาเป็นชุมชนและครัวเรือนบนฐานของความสัมพันธ์แบบข้ามพื้นที่ (multi-sited household/community) ก็ตาม ที่สำคัญการเคลื่อนย้ายแรงงานหรือการอพยพของผู้คนช่วยรักษาความเป็นครอบครัวและชุมชนเอาไว้ ทั้งนี้ความกินดีอยู่ดีของชุมชนวางอยู่บนฐานของการทำงานนอกชุมชนของสมาชิกในครัวเรือนบางคน หรืออีกนัยหนึ่งก็คือชุมชนไม่ได้เป็นหน่วยในการผลิตและการบริโภคในตัวของมันเอง แต่เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านคือเศรษฐกิจเครือข่าย (a networked economy) ที่วางอยู่บนฐานของการเคลื่อนย้ายแรงงานและเครือข่ายที่เชื่อมโยงปฏิสัมพันธ์ระหว่างกิจกรรมทั้งในและนอกภาคเกษตร (Rigg and Salamanca 2012) เช่นเดียวกับที่ Nancy Lee Peluso และคณะ (2012) ที่ศึกษาหมู่บ้านบนเกาะชวาในอินโดนีเซียที่ชี้ให้เห็นว่า แรงงานอพยพมีส่วนช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งของคนในชุมชนในการอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรธรรมชาติ และช่วยทำให้ครัวเรือนมีทุนในการทำการเกษตรเพิ่มขึ้น

นอกจากนั้น การออกนอกภาคเกษตรและการอพยพแรงงานมักถูกมองว่าเป็นการขูดรีดส่วนเกินจากชนบทเพื่อการพัฒนาอุตสาหกรรมในเมือง เนื่องจากยังมีคนจำนวนมากที่ทำงานนอกภาคเกษตรในฐานะ

แรงงานรับจ้างไร้ฝีมือ มีค่าตอบแทนต่ำและงานขาดความมั่นคง อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันการอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานมีความแตกต่างจากเมื่อ 30 ปีก่อนที่เป็นการขายแรงงานของคนรุ่นเก่าอยู่มาก คนเหล่านี้หากไม่ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมก็มักทำงานเป็นแรงงานก่อสร้าง แต่ปัจจุบันการเคลื่อนย้ายแรงงานมีความหลากหลายมากขึ้น คนรุ่นลูกหลานที่มีการศึกษาหลายรายก็ทำงานที่มั่นคงและทำงานแบบคนชั้นกลาง ขณะที่กระบวนการเข้าสู่ภาคเกษตรในบริษัทใหม่ โดยเฉพาะในแง่ของการเกิดสินค้าเกษตรชนิดใหม่ๆ และการขยายตัวของตลาดท้องถิ่น ก็สามารถกลายมาเป็นทางเลือกที่ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับคนชายขอบที่พลาดโอกาสในการศึกษาระดับสูงและยังไม่ได้กลายมาเป็นคนชั้นกลางอย่างคนอื่นๆ ทำให้คนเหล่านี้สามารถพ้นจากมาตรฐานความยากจนในอดีต (old poverty) แม้จะยังยากจนโดยเปรียบเทียบในปัจจุบันก็ตาม นอกจากนี้ พวกเขายังสามารถมีเงินพอสำหรับลงทุนด้านการศึกษาของลูกหลานเพื่อการขยับฐานะมาสู่การเป็นคนชั้นกลางได้ต่อไปในอนาคตอันใกล้

อย่างไรก็ดี มິงานศึกษาในบางกรณีพบว่า ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงมาสู่การเกษตรที่ใช้ทุนแบบเข้มข้น ความยากจนกลับมีมากขึ้น รวมทั้งการเพิ่มขึ้นของช่องว่างทางเศรษฐกิจและสภาพความเป็นอยู่ที่แตกต่างกันระหว่างคนรวยกับคนจนในหมู่บ้าน สภาพการณ์เช่น

นี้เกิดขึ้นจากเงื่อนไขเฉพาะและบริบทในเชิงโครงสร้างของท้องถิ่น เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างชนกลุ่มน้อยกับชนกลุ่มใหญ่ การช่วงชิงทรัพยากรจากตัวแสดงที่มีอิทธิพลและอำนาจ เช่น บริษัทขนาดใหญ่ที่รับสัมปทานเหมืองแร่หรือทรัพยากรอื่นๆ หรือผู้ลงทุนในอุตสาหกรรมเกษตรขนาดใหญ่ โดยทั่วไปแล้วกรณีที่ความยากจนเพิ่มขึ้นมักเกิดจากการที่คนท้องถิ่นถูกเบียดขับออกไปจากที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติที่พวกเขาใช้ประโยชน์ ประกอบกับขาดการเข้าถึงโอกาสในการดำรงชีวิตอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นทั้งในและนอกภาคการเกษตร ท่ามกลางเงื่อนไขที่ว่ากรบูกเบิกที่ดินใหม่ทำไม่ได้อีกต่อไปเพราะพื้นที่ป่ากลายมาเป็นพื้นที่ที่รัฐต้องการอนุรักษ์ไปเสียหมดแล้ว (Li 2012, Marschke 2012, Scott 2012)

การทำนาและชาวนาไทยในปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงของการทำนาและชาวนาในประเทศไทยเป็นไปอย่างสอดคล้องกับทิศทางการเปลี่ยนแปลงของเกษตรและชนบทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในแง่ที่ว่ากิจกรรมในภาคเกษตรมีบทบาทน้อยลงทุกขณะ เราสามารถมองเห็นทิศทางการเปลี่ยนแปลงนี้ได้จากการทิ้งผืนนาให้กลายเป็นนาร้างและจากที่การทำนาไม่สามารถเป็นเพียงแหล่งรายได้เดียวของครัวเรือนได้อีกต่อไป แม้จะเป็นการทำนาแบบเข้มข้นและผู้ผลิตคาดหวังรายได้แบบเป็นกอบเป็น

กำจากการทำนาก็ตาม อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนพื้นที่นา มาใช้ปลูกพืชพาณิชย์ชนิดอื่นก็คือความพยายามดิ้นรน ของผู้คนที่ยังคงต้องการรายได้ที่เป็นกอบเป็นกำจาก ภาคเกษตร สิ่งที่เกิดขึ้นกับการทำนาและชาวนาทุก วันนี้ดูจะห่างไกลจากภาพในเชิงอุดมคติที่พึงปรารถนา ในมุมมองของเอ็นจีโอ ประชาสังคม และหน่วยงาน ภาครัฐที่เน้นระบบการผลิตแบบพึ่งตนเอง ยกเว้นชาวนา ส่วนน้อยที่ทำนาอินทรีย์ ในหัวข้อนี้จะได้อภิปรายถึง สภาพการณ์ของการทำนาและชาวนาในปัจจุบัน เพื่อ ชี้ให้เห็นถึงเงื่อนไขต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ที่มีความซับซ้อน เกินกว่าที่จะเอามาตรวัดตามแบบอุดมคติมาใช้และเกิน กว่าที่โยนความผิดพลาดต่างๆ มาไว้ที่ตัวชาวนา รวมทั้งจะได้ชี้ให้เห็นว่าแม้แต่การทำนาอินทรีย์ที่เป็นสิ่งพึง ปรารถนา ก็อาจไม่ได้เหมาะสมกับชาวนาทั้งหมดและ ในบางกรณีก็อาจไม่ได้นำไปสู่ชีวิตที่ดีขึ้นของชาวนา

นาร้างและการเปลี่ยนผืนนามาปลูกพืชเศรษฐกิจ

การละทิ้งที่นาจนกลายเป็นนาร้างและการปรับเปลี่ยน ผืนนามาปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างยางพาราและปาล์ม น้ำมัน เกิดขึ้นมากในภาคใต้ เฉพาะในพื้นที่จังหวัด ชายแดนภาคใต้ อย่างเช่น จ.ปัตตานี นาร้างเพิ่มขึ้น มากตั้งแต่ปี พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา โดยในปี พ.ศ. 2548 จ.ปัตตานี มีพื้นที่นาทั้งหมด 323,786 ไร่ ในจำนวนนี้เป็นพื้นที่ที่เกษตรกรปล่อยให้เป็นนาร้าง 61,906 ไร่ หรือร้อยละ 19.12 (สำนักงานเกษตร

จังหวัดปัตตานี 2549 อ้างใน สมบูรณ์ เจริญจิระ ตระกูล และคณะ 2551) น่าสนใจว่านาร้างจำนวน มากเกิดขึ้นทั้งๆ ที่ จ.ปัตตานี มีระบบชลประทาน ก่อนช่วงสมบูรณเมื่อเปรียบเทียบกับจังหวัดอื่นๆ ใน ภาคใต้ โดยมีพื้นที่ชลประทานโครงการขนาดใหญ่และ ขนาดกลางรวม 281,312 ไร่ (สำนักงานชลประทาน เขต 17 2549 อ้างใน สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล และ คณะ 2551) เช่นเดียวกับการลดลงอย่างมากของการ ทำนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง จ.นครศรีธรรมราช และ พื้นที่ราบใน จ.พัทลุง ที่เคยได้ชื่อว่าเป็นอยู่ข้าวอยู่น้ำของ ภาคใต้ ทั้งนี้ ในขณะที่พื้นที่การทำนาลดลง พื้นที่ปลูก ปาล์มน้ำมันกับยางพารากลับมีมากขึ้น

จากข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ระบุว่า ระหว่างปีพ.ศ.2553-2555 มีการขยายตัวของปาล์ม น้ำมันและยางพาราในพื้นที่นาในภาคใต้มากกว่า 500,000 ไร่ โดยมีสัดส่วนพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ทั้ง 2 ชนิดนี้ต่อพื้นที่การเกษตรทั้งหมดเพิ่มจาก 69 เปอร์เซ็นต์ ในปีพ.ศ.2553 มาเป็น 73 เปอร์เซ็นต์ ในปีพ.ศ.2555 แต่มีเพียง 2 จังหวัดของภาค คือ จ.นครศรีธรรมราช และ จ.พัทลุง เท่านั้นที่ยังปลูก ข้าวได้เพียงพอต่อการบริโภคของคนในจังหวัด (ปาลิ ดา พุทธประเสริฐ 2556) สิ่งนี้นำมาสู่ความวิตกกังวล ของภาคประชาสังคมว่าจะเกิดปัญหาการขาดแคลน อาหาร ปัญหาสุขภาพโภชนาการ ราคาอาหารเพิ่มสูงจน เดือดร้อนผู้มีรายได้น้อยที่ต้องใช้เงินกว่าร้อยละ 40

ของรายได้ทั้งหมดเป็นค่าอาหาร (อ้างแล้ว)

การเพิ่มขึ้นของนาร้างและการเปลี่ยนที่นำมาปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นที่มีราคาดีกว่า มักถูกมองว่าเกิดขึ้นจากการที่ชาวนารุ่นหลังละทิ้งค่านิยมการทำนาและมีความอยากได้ใคร่รวย อย่างไรก็ตามการตัดสินใจเช่นนี้ของเกษตรกรเกี่ยวข้องกับปัจจัยเชิงโครงสร้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและการไหลของน้ำที่เป็นผลสืบเนื่องสั่งสมมาจากโครงการพัฒนาต่างๆ ในช่วงก่อนหน้า ในกรณีพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ที่เพิ่มศักดิ์ มกรภิรมย์ และคณะ (2553) และ สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล และคณะ (2551) ต่างก็พบว่า ถนนหลายสายที่ถูกสร้างขวางทางน้ำและการสร้างระบบชลประทานก็ทำให้การไหลของน้ำและฤดูน้ำหลากเปลี่ยนไป กระทั่งหลายพื้นที่ทำนาไม่ได้ดังเดิมจนเกิดเป็นนาร้างหรือการปรับที่นำมาเป็นสวนยางหรือสวนปาล์มน้ำมัน นอกจากนี้ กรณีศึกษาของ Vandergeest (2012) ก็พบว่า ในขณะที่การกลับเข้ามาสู่ภาคการเกษตรเกิดขึ้นอย่างเด่นชัดในชุมชน อ.สทิงพระ จ.สงขลา ไม่ว่าจะในส่วนของการปลูกผักสวนครัว การเก็บน้ำตาลโตนด และการประมงชายฝั่ง แต่กระบวนการเหล่านี้กลับไม่ได้เกิดขึ้นกับการทำนา เนื่องจากระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้การทำนาไม่มีทางได้ผลดี อีกทั้งข้าวเปลือกก็ราคาตกต่ำไม่เป็นที่น่าพอใจ ยกเว้นเกษตรกรเพียงสองรายเท่านั้นที่หันมาปลูกข้าวที่บ้านอินทรีย์ส่งขายในตลาดทาง

เลือกที่ได้รับการสนับสนุนการก่อตั้งจากเอ็นจีโอและภาคประชาสังคม

อย่างไรก็ดี ท่ามกลางการเพิ่มขึ้นของนาร้าง การพยายามรักษาไว้ซึ่งการทำนาเพื่อกินก็ยังคงมีให้เห็นชาวบ้านกลุ่มหนึ่งในหมู่บ้านที่ จ.ปัตตานี ได้พยายามไปเสาะหาพันธุ์ข้าวอายุสั้นจากชาวนาต่างอำเภอมาปลูกแทนข้าวนาปรังเดิม ซึ่งใช้เวลาในการเจริญเติบโตนานกว่า ทำให้ไม่สามารถเก็บเกี่ยวได้ทันฤดูน้ำหลากที่ในระยะหลังมาถึงเร็วกว่าในอดีต ทำให้ชาวนาพฤษภาคม สำหรับชาวบ้านกลุ่มนี้แล้ว การปลูกข้าวเพื่อกินเป็นการลดรายจ่ายส่วนที่สำคัญมากของครัวเรือน

น่าสนใจว่าในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ นับตั้งแต่หลังปี พ.ศ. 2547 ที่สถานการณ์ความรุนแรงรอบใหม่ปะทุขึ้น เอ็นจีโอ ภาคประชาสังคม และหน่วยงานภาครัฐ รวมทั้งกองทัพ ให้ความสำคัญกับการฟื้นฟูนาร้างกันมาก มีทั้งการศึกษาดูงาน การวิจัยเชิงปฏิบัติการ การนำชาวนาภาคกลางมาฝึกอบรบการทำนาให้แก่ชาวมลายูมุสลิมชายแดนภาคใต้ และมีการสนับสนุนปัจจัยการผลิตต่างๆ แก่ผู้เข้าร่วมโครงการด้วย โครงการเหล่านี้ทำให้การทำนาปรังในจังหวัดชายแดนภาคใต้ขยายตัวในช่วง 4-5 ปีที่ผ่านมา บางรายสามารถมีรายได้จากการขายข้าวนาปรังเป็นครั้งแรก น่าสนใจว่าโครงการฟื้นฟูนาร้างที่วางอยู่บนหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงและมีเป้าหมายเพื่อฟื้นฟูวิถีชีวิตแบบพึ่งตนเอง

ได้ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือด้านความมั่นคงในการแก้ปัญหาความไม่สงบด้วย อย่างไรก็ตาม การที่ชาวบ้านพยายามรักษาการทำนาเอาไว้ ไม่ได้วางอยู่บนแนวคิดแบบพอเพียงพึ่งตนเอง มากเท่ากับการมองว่าการปลูกข้าวไว้บริโภคมีความคุ้มค่าทางเศรษฐกิจกว่าการซื้อข้าวสารบริโภค รายจ่ายด้านอาหารที่น้อยลงจะช่วยให้พวกเขามีเงินเหลือที่จะนำไปใช้จ่ายหรือลงทุนในด้านอื่นๆ รวมทั้งในด้านการศึกษาบุตร อันจะช่วยทำให้พวกเขาสามารถเผชิญกับชีวิตภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้ดีขึ้น

การกานาแบบเข้มข้น

ท่ามกลางสถานการณ์ที่ว่าพื้นที่การทำนาลดน้อยลงในบางภูมิภาค และกิจกรรมนอกภาคเกษตรได้ทวีความสำคัญในฐานะรายได้หลักของครัวเรือนในชนบทชนงหน้ารายได้จากภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งรายได้จากการทำนา แต่ประเทศไทยกลับยังคงมีผลผลิตข้าวเป็นจำนวนมากและยังสามารถส่งออกข้าวสูงเป็นอันดับต้นๆ ของโลก (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2555) ทั้งนี้ ผลผลิตข้าวแทบทั้งหมดของไทยผลิตโดยเกษตรกรรายย่อย ดังนั้น การปลูกข้าวในฐานะพืชเงินสดจึงยังคงเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของผู้คนอีกจำนวนไม่น้อย อย่างไรก็ตาม ผลผลิตข้าวที่เพิ่มมากขึ้นเกิดจากการทำนาแบบเข้มข้นเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงสุดในบางพื้นที่โดยเฉพาะในเขตชลประทานมีการ

ปลูกข้าวนาปรังถึงปีละ 2-3 ครั้ง ซึ่งแน่นอนว่าการทำนาปรังต้องมาควบคู่กับการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดวัชพืชและโรคแมลงจำนวนมาก ขณะที่การทำนาปีก็ต้องลงทุนด้านปัจจัยการผลิต การจ้างแรงงาน และใช้เครื่องจักรกลไม่ต่างจากการทำนาปรัง แม้ว่าจะใช้เข้มข้นน้อยกว่าในบางขั้นตอนก็ตาม นอกจากนี้ผู้ปลูกข้าวก็เปลี่ยนภาพลักษณ์จากการเป็นชาวนารายย่อยผู้ “หลังสู้ฟ้า หน้าสู้ดิน” ใช้แรงงานของตนเองเป็นหลัก มาเป็น “ผู้ประกอบการ” หรือ “ผู้จัดการนา” ที่ต้องบริหารเงินทุนและเครดิตในการจัดการปัจจัยการผลิตและการว่าจ้างงานในแต่ละขั้นตอนการผลิต อันประกอบไปด้วยการจ้างไถ การหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าว และปุ๋ย และการเก็บเกี่ยว เพื่อให้ได้ผลผลิตมากที่สุด

อย่างไรก็ตาม ทุกวันนี้คงไม่มีครัวเรือนใดที่สามารถดำรงชีพอยู่ได้ด้วยการทำนาแต่เพียงอย่างเดียว แม้จะเป็นการทำนาที่เข้มข้น แต่การทำนาก็ไม่สามารถเป็นอาชีพหลักได้ แม้ว่าจะมีชาวนามีรางวัลผู้มีชื่อเสียงระดับประเทศบางราย เช่น คุณลุงทองเหมาะ แจ่มแจ้ง (blogazine.in.th/blogs/noname/post/4177) หรือ คุณชัยพร พรหมพันธุ์ แห่ง จ.สุพรรณบุรี (<http://www.kehakaset.com/index.php/79-information/1258-2013-07-31-03-17-56>.) ที่เป็นตัวอย่างของ “ชาวนาเงินล้าน” ผู้ซึ่งสามารถสร้างฐานะทางเศรษฐกิจที่มั่นคงและคุณภาพชีวิตที่ดีได้จากการทำนา ที่ถือเป็นอาชีพหลักและเป็นรายได้หลักของพวกเขา รวมไปถึง

คนในรุ่นลูกด้วย ดังกรณีของลุงทองเหมาะ ที่แม่ลูกจะจบการศึกษาในระดับปริญญาตรี แต่ก็หันมาทำนาเป็นอาชีพหลักเช่นเดียวกัน แต่ทั้งนี้ ความสำเร็จในระดับชาวนาเงินล้านที่ว่านี้ก็ดูจะเป็นกรณียกเว้นที่เกิดขึ้นบนเงื่อนไขเฉพาะ เช่น การมีที่นาขนาดใหญ่กว่า 100 ไร่ขึ้นไป ที่ช่วยให้สามารถต่อรองลดรายจ่ายการว่าจ้างในขั้นตอนการผลิตต่างๆ ได้ การคิดค้นเทคนิคการทำนาลดต้นทุน การใช้แรงงานตนเองอย่างเข้มข้น การมีแรงงานที่พอเพียงในครอบครัว และการต่อยอดผลกำไรในการลงทุนเพื่อพัฒนาการผลิต กระนั้นก็ตาม สำหรับเกษตรกรส่วนใหญ่ที่มักมีที่นาไม่เกิน 30- 40 ไร่ การทำนาไม่สามารถเป็นอาชีพหลักของครัวเรือนได้ แม้พวกเขาจะทำทุกวิถีทางเพื่อให้มีรายได้มากที่สุดจากการทำนาแล้วก็ตาม

ผู้ปลูกข้าวเคมีแบบเข้มข้น คือ กลุ่มคนที่ถูกมองว่าเป็นปัญหาในสายตาของเอ็นจีโอและภาคประชาสังคม เนื่องจากการทำนาของพวกเขาใช้สารเคมีกำจัดแมลงและปุ๋ยเคมีจำนวนมาก ซึ่งส่งผลเสียต่อระบบนิเวศและสุขภาพของทั้งผู้ปลูกข้าวเองและของผู้บริโภค อีกทั้งยังเป็นการทำงานที่พึ่งพิงเทคโนโลยีจากภายนอกทั้งหมดรวมทั้งเมล็ดพันธุ์ข้าว ทำให้ชาวนาไม่สามารถพึ่งตนเองได้อีกต่อไป ต้องเผชิญกับความยากจนและภาวะหนี้สิน รวมทั้งสูญเสียภูมิปัญญาและระบบการช่วยเหลือพึ่งพากันภายในชุมชนที่มีมาแต่ครั้งอดีต ทั้งนี้ แม้เอ็นจีโอและภาคประชาสังคมจะเห็นร่วมกันว่า การ

เลือกรับแนวทางการปฏิวัติเขียวและการพัฒนาที่เน้นความจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจของรัฐบาลชุดต่างๆ ตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา คือสาเหตุสำคัญที่ทำให้การเกษตรแบบเข้มข้นหรือเกษตรเคมีขยายตัวในหมู่เกษตรกร แต่กระนั้น เอ็นจีโอและภาคประชาสังคมก็เห็นว่าตัวเกษตรกรนั่นเองที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างปัญหา เนื่องจากเกษตรกรมีความโลภ หลงติดอยู่กับวัตถุนิยม ขาดความรู้ที่เท่าทันต่อการเอารัดเอาเปรียบของระบบทุนนิยม จนทำให้กระโจนเข้าสู่วังวนของการทำนาเคมีแบบเข้มข้น

ในขณะเดียวกันจากมุมมองของนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยม แม้ชาวนาไทยจะมีศักยภาพและความสามารถในการทำนาให้ได้ผลผลิตสูง แต่การดำรงอยู่ของชาวนาก็คือปัญหา โดยเฉพาะในแง่ที่ว่าชาวนาคือฐานเสียงสำคัญทางการเมืองที่รัฐบาลและพรรคการเมืองต้องมีนโยบายเฉพาะในการช่วยเหลือเพื่อการยกระดับราคาผลผลิต อันเป็นภาระทางการคลังที่หนักอึ้งของประเทศ การดำรงอยู่ของชาวนาก็ยังเป็นปัญหามากขึ้นท่ามกลางนโยบายการรับจำนำข้าวทุกเมล็ดของรัฐบาลยิ่งลักษณ์ที่เริ่มต้นมาตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. 2554 ที่รัฐบาลรับซื้อข้าวทั้งหมดจากชาวนาในราคาที่สูงกว่าราคาตลาดมาก ท่ามกลางตัวเลขการขาดทุนมหาศาลของโครงการ รวมทั้งปัญหาความโปร่งใสและการทุจริตคอร์รัปชัน มีการคำนวณว่า ณ สิ้นเดือนมกราคม 2556 ชาวนาได้รับผลประโยชน์เพียง

แค่ราว 60-70% ของการขาดทุนหรือราว 86,000 ล้านบาทเท่านั้น อันนำมาสู่คำถามที่ว่าหากเอาเงินจำนวนนี้ไปช่วยชาวนาโดยตรงจะดีกว่าไหม อย่างไรก็ตามก็ดี คำถามหลักจริงๆ ในใจของนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมเหล่านี้ก็คือ เราจะต้องช่วย/อุ้มชาวนากันไปอีกนานแค่ไหน ไม่ว่าจะเป็นการช่วย/อุ้มผ่านโครงการประกันรายได้ โครงการรับจำนำข้าว หรือแม้แต่การเอาเงินไปแจกแก่ชาวนาโดยตรง (<http://prachatai.com/journal/2013/08/48380>)

สำหรับนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมเหล่านี้แล้วนั้น แนวทางการพัฒนาที่ควรจะเป็นก็คือ การลดจำนวนชาวนาลง โดยเฉพาะการหาทางให้ชาวนายากจนได้มีโอกาสออกจากภาคเกษตร ชาวนายากจนเหล่านี้มีที่ดินน้อยหรือมีที่ดินทำกินที่ไม่เหมาะสม จึงไม่สามารถให้ผลผลิตที่ดีได้ การเกษตรจึงไม่สามารถสร้างคุณภาพชีวิตที่ดีให้แก่คนกลุ่มนี้ พวกเขากังวลว่าโครงการรับจำนำข้าวจะจูงใจให้คนกลับมาทำนามากขึ้น อีกทั้งชาวนายังพยายามเพิ่มผลผลิตให้ได้มากที่สุดเพื่อนำมาเข้าโครงการ ด้วยการปลูกข้าวพันธุ์อายุสั้น ระดมใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีให้มากขึ้น อันเป็นการเพิ่มต้นทุนการผลิต ทำให้ชาวนาไม่ได้ประโยชน์จากโครงการรับจำนำมากนัก ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ ความกังวลของนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมเหล่านี้วางอยู่บนฐานคิดที่ว่าชาวนาไม่สามารถคิดและทำการตัดสินใจอย่างรอบด้าน โดยคำนึงถึงผลในระยะยาวได้ ฐานคิดนี้ไม่ต่างอะไร

จากการมองเกษตรกรที่ทำนาเคมีแบบเข้มข้นอย่างหมิ่นแคลนโดยเอ็นจีโอและภาคประชาสังคม

การทำนาปรัง

ในขณะที่ชาวนาถูกมองจากภาคส่วนต่างๆ ว่าเป็นปัญหา แต่การตัดสินใจในกระบวนการทำนาของผู้ทำนาล้วนมีที่มาที่ไปและสัมพันธ์กับเงื่อนไขในเชิงโครงสร้างที่เป็นข้อจำกัดหรือปัจจัยเสี่ยงที่ทำให้การทำนาไม่เป็นไปตามอุดมคติที่ถูกคาดหวัง แม้การทำนาปีที่ดูจะใกล้เคียงกับแนวทางการพึ่งตนเองที่พึงปรารถนา เนื่องจากเอื้อต่อการใช้พันธุ์ข้าวท้องถิ่นและเทคโนโลยีพื้นบ้าน แต่ในบางกรณีศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่าการทำนาปีไม่เหมาะสมกับเงื่อนไขในปัจจุบันอีกแล้ว แม้การทำนาปีจะยังคงอยู่ แต่ก็คงอยู่แบบสภาวะจำยอมเนื่องจากมีอุปสรรคต่างๆ ที่ทำให้ชาวนายังไม่สามารถปรับพื้นที่นาจากนาปีมาเป็นนาปรังได้

จากงานศึกษาของนิรมล ยูวนบุญ (2555) เกี่ยวกับการปรับตัวและการรับมือต่อภัยน้ำท่วมของชาวนาในทุ่งลาดชะโด ที่เป็นที่ราบลุ่มลึกที่มีขนาดกว่า 3,000 ไร่ ใน อ.ผักไห่ จ.พระนครศรีอยุธยา พบว่า มากกว่าครึ่งของพื้นที่ทำนายังคงเป็นนาปีในรูปแบบที่เรียกว่า “นาข้าวฟางลอย” (ภาพ 1) ซึ่งเป็นระบบการทำนาที่เหมาะสมกับพื้นที่ราบลุ่มลึก มีน้ำหลาก เนื่องจากที่ใช้พันธุ์ข้าวที่สามารถยึดตัวตามน้ำที่เอ่อสูงขึ้นในฤดูน้ำ

ภาพ 1: นาข้าวฟางลอย หุ่นลาดชะโด ปี 2553
(ภาพโดย นิรมล ยวนบุญย์)

หลาก สามารถทนน้ำท่วมสูงได้ราว 2.5 เมตร แม้ผลผลิตจากนาฟางลอยจะมีเพียง 4-500 กิโลกรัม หรือราว 45-50 ถังต่อไร่ แต่การทำนาฟางลอยมีต้นทุนน้อย จัดการง่าย ไม่ต้องดูแลมาก เมื่อหว่านแล้วก็แทบไม่ต้องดูแลอะไรอีกจนกระทั่งเก็บเกี่ยว ที่สำคัญคือไม่ต้องฉีดพ่นสารกำจัดศัตรูพืช แม้เมื่อ 40 ปีที่ผ่านมาได้มีการจัดระบบชลประทานเพื่อส่งเสริมการทำนาปรังในจังหวัดแถบนี้ แต่การเปลี่ยนมาทำนาปรังของชาวนาในทุ่งลาดชะโดก็เป็นไปอย่างช้าๆ ทั้งนี้ การคงอยู่ของข้าวฟางลอยดูจะเป็นภาพที่น่าพึงปรารถนาจากสายตาของเอ็นจีโอและประชาสังคม โดยเฉพาะตั้งแต่ที่อุทกภัยมีความรุนแรงมากขึ้นในช่วงหลายปีที่ผ่านมา มีข้อเสนอจากเอ็นจีโอด้านความมั่นคงทางอาหารว่าการปลูกข้าวฟางลอยจะช่วยแก้ปัญหาความเสียหายของชาวนาจากอุทกภัยได้ เนื่องจากต้นข้าวสามารถปรับตัวและทนกับสภาพน้ำท่วมได้ดี

อย่างไรก็ดี นิรมลพบว่า การเปลี่ยนจากนาฟางลอยมาเป็นนาปรังเกิดขึ้นได้ช้า เนื่องจากที่นาในทุ่งลาดชะโดมีลักษณะลุ่มๆ ดอนๆ ยากแก่การปรับที่นาให้ราบเรียบเพื่อให้เหมาะกับการทำนาปรัง ประกอบกับการที่ทุ่งลาดชะโดตั้งอยู่ในส่วนที่ลึกสุดของโครงการชลประทานทำให้น้ำส่วนใหญ่ถูกใช้ไปก่อนโดยเกษตรกรในพื้นที่ต้นโครงการชลประทาน ที่สำคัญนาฟางลอยที่ดำรงอยู่ คือ ภาวะจำยอมท่ามกลางสถานการณ์ที่ว่าการทำนาฟางลอยมีปัญหาเพิ่มมากขึ้นทุกขณะและมี

ผลผลิตที่ตกต่ำลงทุกปี การที่ทุ่งแห่งนี้ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่แก้มลิงเพื่อป้องกันน้ำท่วมมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2549 ส่งผลทำให้บางปีกรมชลประทานปล่อยน้ำเข้าทุ่งอย่างรวดเร็วจนเกินความสามารถในการปรับตัวได้ของข้าวฟางลอย รวมทั้งการที่ระดับน้ำท่วมลดลงช้าก็ทำให้เก็บเกี่ยวได้ช้าจนข้าวกรอบเสียหาย อีกทั้งยังมีปัญหาความขัดแย้งเรื่องน้ำที่ชาวนาฟางลอยกับชาวนาปรังต้องการให้ชลประทานปล่อยเข้าทุ่งในเวลาที่แตกต่างกัน ตลอดจนปัญหาการระบาดของเพลี้ยกระโดดจากการปลูกข้าวต่อเนื่องตลอดทั้งปีของทั้งนาฟางลอยและนาปรังจนทำให้ไม่มีช่วงเวลาสำหรับการตัดวงจรชีวิตของเพลี้ย

แม้ชาวนาในพื้นที่แห่งนี้และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องจะเห็นตรงกันว่าการปรับเปลี่ยนมาสู่การทำนาปรังน่าจะเป็นหนทางที่ช่วยสร้างความมั่นคงด้านอาชีพและเศรษฐกิจได้ แต่การปรับเปลี่ยนกลับเกิดขึ้นได้ยากเนื่องจากการทำนาปรังต้องลงทุนสูงในการปรับที่ดินและทำคันนากั้นน้ำ ยิ่งหากเป็นชาวนาเช่าก็ต้องคิดหนักมากขึ้นว่าตนจะได้สิทธิในการเช่านานานแค่ไหนหลังจากที่ลงทุนปรับที่นาไปแล้ว ที่สำคัญยังมีอุปสรรคด้านโครงสร้างพื้นฐานที่ระบบชลประทานและการกระจายน้ำยังไม่เพียงพอและทั่วถึง การขาดการจัดรูปที่ดินในทุ่งทั้งหมดเนื่องจากไม่มีหน่วยงานใดเข้ามารับผิดชอบ รวมทั้งปัญหาอิทธิพลและการครอบครองที่ดินขนาดใหญ่อย่างไม่ถูกต้องตามกฎหมายที่ทำให้ไม่

สามารถจัดรูปที่ดินเพื่อการทำนาปรังได้ ดังนั้น ชาวนาจำนวนมากที่ทุ่งลาดชะโดจึงยังต้องฝืนทำนาฟางลอยอยู่ แม้ผลตอบแทนที่ได้จะไม่มากนักก็ตาม

การพยายามรักษาปริมาณผลผลิต

การใช้เครื่องจักรกล การจ้างแรงงาน การใช้เมล็ดพันธุ์สมัยใหม่จากตลาด และการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดศัตรูพืชแบบเข้มข้น เพื่อให้ได้ผลผลิตในปริมาณมากที่สุด คือประเด็นที่ชาวนามักถูกกล่าวโทษจากส่วนภายนอก ทั้งในแง่ของการขาดความสามารถในการพึ่งตนเองและการทำลายสิ่งแวดล้อมและสุขภาพ อีกทั้งการถูกกล่าวโทษจากนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมในแง่ของความไม่สมเหตุสมผลที่ยังคงทำนาอยู่ท่ามกลางต้นทุนที่สูงและความเสี่ยงที่มากเช่นนี้

อย่างไรก็ดี ในระบบตลาดการค้าข้าวเปลือกที่ชาวนาไม่สามารถต่อรองได้ เนื่องจากราคาผลผลิตขึ้นอยู่ตลาดโลกและกลไกการผูกขาดของโรงสี พ่อค้าคนกลางในระดับต่างๆ และผู้ส่งออก อันเป็นปัญหาาร่วมในระดับโครงสร้างที่ชาวนาทั้งประเทศต้องเผชิญนั้น ความพยายามที่จะทำทุกวิถีทางเพื่อรักษาหรือเพิ่มผลผลิตแม้ว่าจะส่งผลเสียในระยะยาวต่อการแพร่ระบาดแมลงศัตรูพืชและเพิ่มต้นทุนการผลิต (ไม่ว่าจะเป็นการหว่านข้าวให้หนาเกินกว่าคำแนะนำของทางการ และการเพิ่มความถี่ ชนิด และความเข้มข้นของการฉีด

พันสารเคมีป้องกันและกำจัดศัตรูพืชในช่วงการแพร่ระบาด) กลับเป็นทางเดียวที่เกษตรกรพอจะใช้เป็นหลักประกันในการผลิตของตน นอกจากนี้ก็ยังมี ความพยายามลดต้นทุนในขั้นตอนการผลิตต่างๆ เช่น การต่อรองขอลดราคาค่าจ้าง ที่มีทั้งค่าจ้างไถ ค่าจ้าง ตีเทือก ค่าจ้างฉีดพ่นยา และค่าจ้างรถเกี่ยวข้าว โดยเฉพาะในกรณีที่ผลผลิตเสียหายจากอุทกภัยหรือโรค แผลง ทั้งนี้ ผู้รับจ้างทางการเกษตรเหล่านี้ก็มักเป็น คนในท้องถิ่นเดียวกันหรือใกล้เคียง แม้ว่าการต่อรอง เหล่านี้ดูจะเป็นการชู้ตริตกันเองของคนในท้องถิ่นด้วยกัน แต่ก็เป็นหนทางเดียวที่ผู้ปลูกข้าวพอจะทำได้เพื่อ ชดเชยการขาดทุน

ขณะที่การไม่นิยมเลือกใช้สารสมุนไพร ชีวภัณฑ์ และ วิธีการแนวเกษตรอินทรีย์ในการควบคุมศัตรูพืช ก็มัก มีที่มาจากความขาดความมั่นใจและไม่พร้อมที่จะรับ ความเสี่ยงที่จะเกิดขึ้นหากวิธีการเหล่านี้ไม่ได้ผลและ ต้องขาดทุน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการส่งเสริมของ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องยังอยู่ในระดับของการให้ข้อมูล หรือการจัดอบรมเป็นครั้งคราวเท่านั้น โดยไม่มีระบบ การประกันความเสี่ยงจากการทดลองทำ รวมทั้งยังมี ระยะห่างระหว่างวิทยากรกับชาวนาในการให้คำ ปรึกษา ต่างจากร้านค้าสารเคมีที่เกษตรกรที่ชาวนา จำนวนมากใช้เป็นแหล่งข้อมูลเพื่อเข้าถึงยาและสาร เคมีชนิดใหม่ๆ เพื่อนำมาใช้ให้ทันกับความรุนแรงของ โรคและแผลง (นนทา กันตรี 2554) อย่างไรก็ตามก็

การใช้วิธีธรรมชาติในการจัดโรคและแมลงข้าว ก็ไม่ ได้ถูกปฏิเสธอย่างสิ้นเชิงจากชาวนา จากงานศึกษา การจัดการความเสี่ยงจากเพลี้ยกระโดดของชาวนา ที่จังหวัดกำแพงเพชรของนนทา กันตรี พบว่า บาง รายได้พยายามทดลองปรับใช้วิธีธรรมชาติ เช่น การ ควบคุมระดับน้ำในแปลงนาไม่ให้มีน้ำขังตลอดเวลา การขยายเชื้อไตรโคเดอร์มา และการทำฮอร์โมน ไข่เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าว สิ่งทดลองมีทั้งที่ได้ผลและ ไม่ได้ผลด้วยข้อจำกัดในเชิงเทคนิคหลายประการ ทั้งนี้ ชาวนาแต่ละคนมีการประเมินความเสี่ยงในการ ตัดสินใจตามความเหมาะสมและมีข้อสรุปที่แตกต่าง กัน นอกจากนั้นชาวนาก็ยังให้ความสำคัญกับความ ปลอดภัยของผู้บริโภคด้วย จากงานศึกษาของนิรมล ที่ จ. พระนครศรีอยุธยา พบว่า เมื่อผู้ปลูกข้าวทราบ แน่ชัดว่าชลประทานกำลังจะปล่อยน้ำเข้านาและจำต้อง เกี่ยวข้าวก่อนกำหนดหลายวัน หลายรายเลือกการฉี ดพ่นปุ๋ยน้ำแทนที่จะพ่นยาฆ่าหญ้าในการเร่งให้รวงข้าว เหลือง แม้ว่าการใช้ยาฆ่าหญ้าจะเห็นผลชัดเจนกว่า พวกเขาให้เหตุผลว่า การใช้ยาฆ่าหญ้าในช่วงเวลา กระชั้นชิดก่อนการเกี่ยวเกี่ยวไม่กี่วันจะเป็นอันตราย ต่อผู้บริโภคมาก

น่าสนใจว่าท่ามกลางภัยพิบัติ ไข้หวัด และข้อจำกัด ต่างๆ ผู้ทำนามีความหวังเสมอว่าการตัดสินใจในแต่ละ ครั้งของพวกเขาจะนำมาสู่รายได้ที่ตรงตามคุ่มค่าแก่การ ลงทุนลงแรง ท่ามกลางการขาดทุนและความล้มเหลว

บ่อยครั้งก็ยังคงมีความสำเร็จให้เห็นบ้าง ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายๆ อย่างผสมผสานกันทั้งที่ชาวนาควบคุมได้และควบคุมไม่ได้ กรณีความสำเร็จในการควบคุมการระบาดของเพลี้ยกระโดดในระดับแปลงของชาวนาที่ จ.กำแพงเพชรขึ้นอยู่กับ การหมั่นเอาใจใส่แปลงนาของเกษตรกร (ภาพ 2) การเลือกชนิดของพันธุ์ข้าว การควบคุมระดับน้ำในแปลงนา และการเลือกใช้สารเคมีให้เหมาะสมกับระดับความรุนแรงของการระบาด ส่วนกรณีชาวนาทุ่งลาดชะโด จ.พระนครศรีอยุธยา การที่จะสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้อย่างราบรื่นและได้ผลผลิตสูงนั้น นอกจากจะขึ้นกับเทคนิควิธีการเพิ่มผลผลิตของเกษตรกรแล้ว ก็ยังขึ้นอยู่กับภาวณ้ำท่วมฝนแล้งโดยรวม รวมทั้งการตัดสินใจปิดน้ำหรือปล่อยน้ำของทางชลประทานด้วย อันเป็นปัจจัยที่ชาวนาไม่สามารถควบคุมไม่ได้

ภาพ 2: ชาวนาภาคกลางกำลังพ่นยากันเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาล ปี 2554 (ภาพโดย นิรมล ยวนบุญย์)

การกำนาระบบนาอินทรีย์

ขณะที่ชาวนาส่วนใหญ่ทำนาเคมี ในช่วงกว่าทศวรรษที่ผ่านมาการทำนาอินทรีย์ในฐานะกระแสทางเลือกเริ่มขยายตัวในหมู่ชาวนา พร้อมๆ กับที่ข้าวอินทรีย์เริ่มเป็นที่นิยมมากขึ้นในหมู่ผู้บริโภคคนชั้นกลาง ระบบเกษตรอินทรีย์เป็นรูปแบบหนึ่งของเกษตรกรรมทางเลือกหรือเกษตรกรรมยั่งยืน² ที่ถูกนำเสนอในฐานะที่เป็นทางออกของวิกฤติด้านสิ่งแวดล้อมและสุขภาพ อันเป็นผลมาจากการทำเกษตรเคมี รวมทั้ง

ทางออกจากความไม่เป็นธรรมของระบบการค้าสินค้าเกษตรที่เกษตรกรมักถูกเอารัดเอาเปรียบ สำหรับในประเทศไทยการบุกเบิกเกษตรกรรมอินทรีย์ ที่ครอบคลุมตั้งแต่เทคโนโลยีการผลิต การตลาด การตรวจรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ ได้เริ่มต้นจากการผลักดันขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานร่วมกับกลุ่มเกษตรกรในพื้นที่ จ.สุรินทร์ จ.ยโสธร และ จ.เชียงใหม่ จนสามารถพัฒนาตลาดเกษตรอินทรีย์ทั้งในประเทศและต่างประเทศ และสามารถผลักดันเกษตรอินทรีย์สู่นโยบายระดับประเทศ ดังในกรณีแผนยุทธศาสตร์และแผนปฏิบัติการการพัฒนาเกษตรอินทรีย์แห่งชาติ พ.ศ. 2551-2554 เป็นต้น

จากการสำรวจของสหกรณ์กรีนเนท จำกัด พื้นที่เกษตรอินทรีย์ของประเทศไทยขยายตัวเพิ่มขึ้นเป็น 0.212 ล้านไร่ ในปี พ.ศ. 2553 หรือคิดเป็น 0.162% ของพื้นที่เกษตรกรรมทั้งหมดของประเทศซึ่งมีอยู่ 131.27 ล้านไร่ และมีฟาร์มเกษตรอินทรีย์ 7,405 ฟาร์ม หรือคิดเป็นสัดส่วน 0.145% จากจำนวนฟาร์มทั้งหมดในประเทศ 5,100,000 แห่ง เฉพาะข้าวอินทรีย์มีพื้นที่ปลูก 138,328.03 ไร่ (www.greenet.or.th/article/411) ในจำนวนนี้ มีพื้นที่ปลูกโดยเกษตรกรรายย่อยที่รวมตัวกันภายใต้การสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชนและภาคประชาสังคม และมีพื้นที่ดำเนินการโดยผู้ประกอบการธุรกิจอาหารและการเกษตรหลังจากที่

เริ่มมองเห็นว่าสินค้าเกษตรอินทรีย์มีความสามารถในการแข่งขันในต่างประเทศได้ดี สำหรับผู้ประกอบการในภาคธุรกิจมีทั้งที่ทำฟาร์มเกษตรอินทรีย์ด้วยตนเอง และที่ให้เกษตรกรที่รับจ้างการผลิตให้

ผลการสำรวจนี้ยังระบุว่า ในส่วนของภาครัฐ แม้จะมีนโยบายระดับชาติด้านเกษตรอินทรีย์และมีการอบรมให้ความรู้แก่เกษตรกรในเรื่องนี้ไปแล้วราว 1.75 ล้านหรือประมาณ 34% ของครอบครัวเกษตรกรในประเทศไทย (ยอดรวม ณ ปี พ.ศ. 2553) รวมทั้งได้สนับสนุนปัจจัยการผลิตแก่เกษตรกรด้วย แต่การดำเนินงานเหล่านี้มีผลน้อยมากต่อการหันมาทำเกษตรอินทรีย์ของเกษตรกร ที่สำคัญคือนโยบายการประกันราคาข้าวเปลือกที่มีมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2552 เป็นต้นมาที่กำหนดราคาประกันค่อนข้างสูงกว่าราคาตลาดมาก ได้ส่งผลทำให้องค์กรชุมชนและผู้ประกอบการเกษตรอินทรีย์ต้องรับซื้อข้าวเปลือกเกษตรอินทรีย์ (ส่วนใหญ่เป็นข้าวหอมมะลิ) จากเกษตรกรในราคาสูงกว่าราคาประกันของรัฐบาล ทำให้ต้นทุนผลผลิตเกษตรอินทรีย์มีสูง การส่งออกจึงชะลอตัว ในขณะที่เดียวกันเกษตรกรจำนวนหนึ่งเริ่มแสดงความไม่พึงพอใจกับราคารับซื้อข้าวเปลือกเกษตรอินทรีย์ ที่มีความต่างจากราคาข้าวเปลือกทั่วไปไม่มากนัก ทำให้มีเกษตรกรจำนวนน้อยรายที่สนใจที่จะปรับเปลี่ยนมาสู่การทำนาอินทรีย์

น่าสนใจว่า เกษตรอินทรีย์ที่ส่งเสริมโดยเอ็นจีโอไทย เป็นส่วนหนึ่งของวาทกรรมชุมชนนิยมและวัฒนธรรมชุมชน ที่เน้นการเชิดชูความพอเพียงและการพึ่งตนเองของชุมชน และปฏิเสธรบิโรคนิยม ทุนนิยม และอุตสาหกรรมนิยม (เนตรดาว เกาถวิล 2554) ดังที่ระบุไว้ในนิยาม “เกษตรอินทรีย์” โดยมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) ที่ว่า “หากเกษตรอินทรีย์พัฒนาไปในทิศทางที่มุ่งเน้นการค้าเป็นหลัก มุ่งผลิตพืชเชิงเดี่ยว หรืออยู่ภายใต้ระบบและการผูกขาดของบริษัทขนาดใหญ่ แทนที่จะมุ่งในเรื่องของความมั่นคงด้านอาหาร การทำเกษตรอินทรีย์ดังกล่าว ก็จะไม่ถือว่าเป็นเกษตรกรรมอินทรีย์ที่แท้จริง และผิดหลักการเกษตรกรรมยั่งยืน” (sathai.org/th/about-saft/sapattern/item/65-organic-farming.html) นอกจากนี้ เกษตรอินทรีย์ยังมักถูกเชื่อมโยงเข้ากับความคิดริเริ่ม ความเป็นคนดี รวมทั้งขบวนการหรืออุดมการณ์ทางศาสนาดังกรณีสันติอโศกและการผลิต “ข้าวคุณธรรม” ด้วย สิ่งนี้จะย้อนแย้งกับสภาพความเป็นจริงที่ว่า การขยายตัวของเกษตรอินทรีย์ในประเทศไทยล้วนเป็นผลมาจากการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมและโลกาภิวัตน์ ที่ทำให้การเชื่อมโยงระหว่างผู้ผลิตชาวอินทรีย์กับตลาดสามารถเกิดขึ้นได้ ผ่านช่องทางการค้าและความต้องการสินค้าที่เพิ่มมากขึ้น อีกทั้งเกษตรอินทรีย์ยังเป็นระบบการเกษตรเชิงพาณิชย์ที่มีการลงทุนสูง มีการแข่งขันในระบบตลาดอย่างเข้มข้น

เพราะเป็นการปรับตัวเข้าสู่ระบบการผลิตสินค้าเกษตรที่มีมูลค่าสูง (เนตรดาว เกาถวิล 2554) ที่สำคัญต้องมีการรักษามาตรฐานการผลิตตามหลักสากลอย่างเข้มงวด มีการตรวจแปลงนาเกษตรเพื่อควบคุมบริหารจัดการฟาร์มและผลผลิตเพื่อสร้างความเชื่อมั่นให้กับผู้บริโภค โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของ การส่งออกไปยังผู้บริโภคต่างประเทศ (www.greennet.or.th/article/1411)

ปัจจุบันเริ่มมีการตั้งคำถามมากขึ้นเรื่อยๆ ถึงการนำเสนอภาพการทำนาอินทรีย์ในเชิงอุดมคติขององค์กรพัฒนาเอกชนและภาคประชาสังคม ในฐานะที่เป็นระบบแห่งการพึ่งตนเองที่สามารถช่วยให้ชาวนาพ้นจากความยากจน โดยอ้างว่าการทำนาอินทรีย์มีต้นทุนการผลิตต่ำกว่าและสามารถขายได้ในราคาดีกว่า ทั้งที่จริงแล้วการทำนาอินทรีย์ก็คือการทำเกษตรพันธะสัญญาในรูปแบบหนึ่ง แม้บางส่วนจะดำเนินการโดยกลุ่ม/องค์กรชุมชนที่เอ็นจีโอหรือภาคประชาสังคมเข้าไปส่งเสริมก็ตาม อีกทั้งยังมีต้นทุนค่าแรงสูงเพราะต้องใช้แรงงานและควบคุมแรงงานเข้มข้น (เช่น ในการถอนกล้า ดำนา ถอนวัชพืช) เพื่อให้การผลิตเป็นไปตามมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ แต่ทั้งนี้ ชาวนามักไม่คำนวณค่าแรงของตัวเองว่าเป็นต้นทุน จึงเท่ากับว่าพวกเขาขูดรีดแรงงานตัวเอง และหากคำนวณค่าแรงของคนในครัวเรือน การทำนาอินทรีย์ก็จะเหลือผล

กำไรที่ต่ำมาก (เนตรดาว เกาถวิล 2554) นี้ยังไม่
นับรวมความเครียดและความขัดแย้งภายในชุมชน
จากการที่ต้องอยู่ภายใต้กฎข้อบังคับที่เข้มงวดของ
การทำเกษตรอินทรีย์ที่ต้องเน้นอาหารปลอดภัย การ
รักษาสิ่งแวดล้อม และการคุ้มครองสิทธิของสัตว์เลี้ยง
ตลอดจนความเครียดจากความเสี่ยงในการถูกปฏิเสธ
ซื้อผลผลิตหรือการถูกกดราคาหากผลผลิตไม่ได้ตาม
มาตรฐาน (ดู ธนพร ศรีสุกใส 2554)

ที่สำคัญ ครัวเรือนที่ทำนาอินทรีย์ได้ใช้กลยุทธ์ของการ
สร้างความหลากหลายในการดำรงชีพ เพื่อให้ครัวเรือน
อยู่รอดได้ ท่ามกลางแรงกดดันทางเศรษฐกิจและระบบ
นิเวศ พวกเขาหารายได้จากกิจกรรมหลายรูปแบบ
ทั้งการทำนาอินทรีย์และนาเคมี การปลูกข้าวหลายๆ
ชนิด ทั้งข้าวเหนียวและข้าวเจ้า ทำนาทั้งในที่ดินของ
ตนเองและที่ดินเช่า พร้อมกับการหารายได้จากนอก
ภาคเกษตร เช่น รับจ้าง ค้าขาย ทำธุรกิจส่วนตัว
รับราชการ นี่หมายความว่าเกษตรอินทรีย์ไม่ได้เป็น
หนทางเดียวในปลดปล่อยความยากจน นอกจากนั้น
ก็ยังคงเหมือนว่ามีเพียงชาวนารวยและชาวนาฐานะปาน
กลางที่มีศักยภาพในการเข้าถึงที่ดิน ทุน และแรงงาน
มากกว่าเท่านั้น ที่จะได้รับประโยชน์จากการทำเกษตร
อินทรีย์ โดยสามารถสะสมทุนและปรับตัวให้อยู่รอด
ในระบบเกษตรอินทรีย์ได้อย่างมั่นคง ขณะที่ชาวนา
ยากจนผู้มีที่ดินน้อยมักล้มเหลวและต้องออกจากระบบ
เกษตรอินทรีย์ไปในที่สุด โดยเฉพาะในรายที่มีทุนไม่

มากพอจะพยุงฐานะทางเศรษฐกิจในช่วง 2-3 ปีแรก
ของการปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบการผลิตแบบอินทรีย์
อันเป็นช่วงเวลาที่ผลผลิตยังได้น้อยอยู่ รวมทั้งในรายที่
แหกกฎมาตรฐานเกษตรอินทรีย์เมื่อครอบครัวมีวิกฤติ
เศรษฐกิจ จึงต้องการผลผลิตข้าวมากกว่าที่เคยได้จาก
การทำนาอินทรีย์มาแก้วิกฤติของครอบครัว (เนตรดาว
เกาถวิล 2554)

แม้ว่าเกษตรอินทรีย์จะเติบโตอย่างต่อเนื่อง แต่ก็ยังมี
ไม่ถึง 1% ของพื้นที่เกษตรกรรมทั้งหมดของประเทศ
การทำเกษตรกรจำนวนมากไม่ทำเกษตรอินทรีย์หรือไม่
สามารถทำจนประสบผลสำเร็จ ไม่ได้เป็นเพราะพวก
เขาขาดความรู้เกี่ยวกับผลกระทบของการเกษตรแบบ
เคมี หรือเพราะพวกเขาขาดจิตสำนึกทางสิ่งแวดล้อม
และละโมภโลกมาก หากแต่เป็นเพราะมีเงื่อนไขแรง
กดดันจำนวนมาก โดยเฉพาะในส่วนของคนยากจน
ที่มีที่ดินน้อยและการทำงานรับจ้างนอกภาคเกษตรมี
ความสำคัญต่อการอยู่รอดของครัวเรือน พวกเขาจึงไม่
สามารถใช้เวลายาวนานและแรงงานเข้มข้นในแปลงนา
ได้ การทำนาสมัยใหม่ด้วยวิธีการทำหว่านและใส่ปุ๋ย
เคมีที่สามารถจัดการได้รวดเร็วจึงสอดคล้องกับเงื่อนไข
การดำรงชีพมากกว่า แม้แต่สำหรับชาวนาที่มีฐานะ
ปานกลางเองก็ตาม การจะตัดสินใจทำนาอินทรีย์ก็ต้อง
ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขจำนวนมาก ผู้ทำนารายหนึ่งซึ่งเป็น
อดีตนักพัฒนาเอกชนกล่าวถึงเงื่อนไขที่ทำให้เธอและ
สามีตัดสินใจทำนาลดต้นทุนแทนที่จะทำนาอินทรีย์ใน

นาเช่าเนื้อที่ประมาณ 29 ไร่³ อันประกอบด้วยเงื่อนไข การเช่าที่ดินที่เจ้าของที่ดินกำหนดให้ต้องทำการผลิต สองครั้งต่อปี การเลือกช่วงเวลาการเพาะปลูกที่ต้อง สัมพันธ์กับจังหวะการปล่อยน้ำจากระบบชลประทาน ซึ่งโยงกับนโยบายของรัฐบาลในการจัดระเบียบการ ปลูกข้าว รวมทั้งการที่ต้องเร่งเก็บเกี่ยวให้ทันก่อนที่ น้ำธรรมชาติจะหลากมาท่วมทุ่ง สิ่งเหล่านี้สัมพันธ์กับ การเลือกพันธุ์ข้าวที่มีช่วงเวลาการให้ผลผลิตที่เหมาะสม กับจังหวะของน้ำ รวมทั้งต้องสอดคล้องกับเกณฑ์ การรับจำนำหรือประกันราคาของรัฐบาลด้วย สำหรับ เธอแล้วนั้นเกษตรกรอินทรีย์มีต้นทุนสูงกว่าการทำนาลด ต้นทุน เนื่องจากต้องมีเวลาบำรุงดินด้วยเทคนิค ธรรมชาติต่าง ๆ ซึ่งไม่สอดคล้องกับจังหวะของน้ำดังที่ กล่าวไปแล้ว นอกจากนี้การปลูกข้าวหอมมะลิอินทรีย์ ก็มักให้ผลผลิตต่ำ หรือหากปลูกข้าวอินทรีย์พันธุ์อื่นที่ ไม่ใช่ข้าวหอมมะลิก็มักมีปัญหาเรื่องตลาดที่ยังไม่กว้าง จำหน่ายสินค้าได้น้อยและยุ่งยากในการจัดการผลผลิต

บทส่งท้าย:

เข้าใจเงื่อนไขเข้าใจชาวนา

“ชาวนา” ถูกมองในฐานะที่เป็น “ปัญหา” จากแทบ จะทุกภาคส่วน ฝ่ายที่มองการทำนาว่าเป็นมรดกทาง วัฒนธรรมและระบบการพึ่งตนเอง มักประณามการ ละทิ้งการทำนาว่าเป็นการหลงลืมรากเหง้าวิถีชีวิต ทำให้เกิดความไม่มั่นคงทางอาหาร สร้างผลเสียต่อทั้ง

สังคม ขณะที่การทำนาเคมีแบบเข้มข้นและการไม่ยอม เข้าสู่การทำนาอินทรีย์ของเกษตรกร ก็ถูกประณามว่า เป็นความโลภ ความเห็นแก่ตัว ขาดศีลธรรม ความ พึ่งเพื่อ ท่ามกลางเปลี่ยนแปลงของชนบทที่แนวโน้ม สำคัญก็คือการที่อาชีพในภาคเกษตร โดยเฉพาะการ ทำนา มีบทบาทน้อยลงทุกทีในการสร้างชีวิตความ เป็นอยู่ที่ดีให้เกษตรกร การตัดสินใจของเกษตรกร ไม่ว่าจะเป็นการละทิ้งที่นา การเปลี่ยนไปปลูกพืชอื่น ที่มีราคาดีกว่า หรือ การทำนาแบบเข้มข้น ล้วนอยู่ ภายใต้โครงสร้างทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้ พวกเขาได้พยายามหิยฉวยและใช้ประโยชน์ให้ได้ มากที่สุดจากโครงสร้างที่เปลี่ยนแปลงไปนี้ อาทิ การ ใช้รายได้จากนอกภาคเกษตรมาลงทุนเพิ่มเติมในภาค การเกษตร การแสวงหาโอกาสของคนชายขอบในการ สร้างผลผลิตทางการเกษตรมาขายในตลาดท้องถิ่น ซึ่ง มีความต้องการบริโภคมากขึ้นเนื่องจากมีคนที่ออกจาก ภาคเกษตรและไม่ผลิตอาหารเองเพิ่มขึ้น

ในขณะเดียวกันในมุมมองนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยม ชาวนาคือปัญหา การที่คนจำนวนมากยังทำนาเป็น เรื่องที่ไม่สมเหตุผล เพราะการทำนาไม่สามารถแก้ ปัญหาความยากจนได้ ดังนั้น การเอาคนออกจากภาค เกษตรจึงเป็นสิ่งที่ควรส่งเสริม ทั้งนี้ แม้มุมมองเหล่านี้ โดยเฉพาะในเรื่องบทบาทที่เพิ่มมากขึ้นของกิจกรรม นอกภาคเกษตร จะสอดคล้องกับความเป็นจริงที่กำลัง เกิดขึ้น แต่มุมมองของนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมก็ไม่

แตกต่างจากมุมมองของเอ็นจีโอและภาคประชาสังคมตรงที่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับเงื่อนไขเฉพาะในชีวิตของชาวนา รวมทั้งข้อจำกัดในเชิงโครงสร้าง จนนำมาสู่การมองชาวนาอย่างไร้ศักยภาพ ไม่สามารถตัดสินใจอย่างมีเหตุผล ทั้งที่จริงแล้วมีปัจจัยที่ไม่สามารถควบคุมจำนวนมากที่ส่งผลต่อการตัดสินใจของเกษตรกร ไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศที่เป็นผลมาจากนโยบายการพัฒนาตั้งแต่อดีตที่ทำให้การทำนาไม่ได้ผลดีอีกต่อไปจนต้องปล่อยให้เกิदनาร้าง โครงสร้างระบบตลาดข้าวเปลือกที่ไม่สามารถควบคุมต่อรองได้ ทำให้เกษตรกรต้องตัดสินใจใช้ปุ๋ยและยาอย่างเข้มข้นเพื่อลดความเสี่ยงในส่วนที่ตนพอจะควบคุมได้ รวมทั้งการขาดโอกาสที่จะหารายได้อย่างเป็นกอบเป็นกำจากการประกอบอาชีพอื่น จึงตัดสินใจทำนาต่อไปแม้จะมีความเสี่ยงกับการขาดทุนก็ตาม

การพยายามทำความเข้าใจกับเงื่อนไขเฉพาะและข้อจำกัดของชาวนา ทั้งในแง่สภาพแวดล้อมของการทำนา อาทิ ความสูงต่ำของพื้นที่ ระบบชลประทาน การเช่าที่นา ฯลฯ และในแง่การดำรงชีพ ที่ในปัจจุบันแรงงานในครัวเรือนมีจำกัด อาชีพนอกภาคเกษตรและการลงทุนด้านการศึกษาของบุตรหลานมีความสำคัญเป็นสิ่งจำเป็นในการสร้างแนวทางการสนับสนุนชาวนาที่เหมาะสม อันจะช่วยให้พวกเขาลดความเสี่ยงในการผลิต นำมาซึ่งการทำนาที่มีประสิทธิภาพ ต้นทุนต่ำ เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม และสอดคล้องกับความ

ต้องการของตลาด ทั้งนี้ เพื่อให้การทำนาสามารถเป็นพื้นฐานที่ดีให้แก่ครัวเรือนเกษตรกรในการขยายฐานทางเศรษฐกิจและสังคมนอกภาคเกษตรได้ท่ามกลางสถานการณ์ที่ว่าการผลิตในภาคเกษตรไม่สามารถเป็นแหล่งรายได้หลักของครัวเรือนในชนบทส่วนใหญ่ได้อีกต่อไป

เชิงอรรถ

¹ สุภางค์ จันทวานิช (2536) ได้ชี้ให้เห็นถึง วิธีการผลิตข้าวในเชิงวิวัฒนาการ (แบบสายเดี่ยว) ที่เริ่มต้นจากการเก็บรวบรวมข้าว มาสู่การเพาะปลูกข้าวแบบเลื่อนลอย การปลูกข้าวแบบนาหว่าน และการปลูกข้าวแบบนาดำตามลำดับ โดยนาดำถือเป็นพัฒนาการขั้นสูงสุดของการทำนา สุภางค์ชี้ว่าการทำนาในแต่ละแบบต้องมีความรู้ เทคโนโลยี และการจัดระเบียบสังคมที่แตกต่างกันไป โดยจะมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นตามลำดับพัฒนาการ ในกรณีนาดำ ได้นำมาสู่การจัดระบบแรงงานและการจัดระเบียบทางสังคมในระดับครัวเรือนและระดับชุมชน (การลงแขก) เพื่อจรรโลงให้ครอบครัวและชุมชนทำหน้าที่ปลูกข้าวได้ต่อไป นอกจากนี้ ระบบการผลิตข้าวยังเป็นฐานของความสัมพันธ์ทางชนชั้นและระบบอุปถัมภ์ที่เกิดจากความแตกต่างในการครอบครองที่นา อันได้แก่ระบบศักดินาและระบบมูลนายในอดีตนั่นเอง

² ในมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) (2554) ระบุว่า “เกษตรอินทรีย์คือ ระบบการผลิตทางการเกษตรที่หลีกเลี่ยงการใช้ปุ๋ยเคมีสังเคราะห์ สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ฮอร์โมนที่กระตุ้นการเจริญเติบโตของพืชและสัตว์ รวมทั้งสิ่งมีชีวิตดัดแปลงทางพันธุกรรม เกษตรอินทรีย์ให้ความสำคัญสูงสุดในการปรับปรุงบำรุงดิน โดยเชื่อว่า หากดินมีความอุดมสมบูรณ์ ย่อมทำให้พืชและสัตว์ที่เจริญเติบโตจากผืนดินนั้นมีความอุดมสมบูรณ์ตามไปด้วย มนุษย์ที่บริโภคผลผลิตจากไร่นาอินทรีย์ก็จะได้รับอาหารที่มีคุณภาพดีและปลอดภัย เกษตรอินทรีย์มีจุดเริ่มต้นจาก

ยุโรปและต่อมาได้แพร่หลายไปยังสหรัฐอเมริกาและทั่วโลก จนปัจจุบัน กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบการผลิตทางการเกษตรที่ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง มีการพัฒนาระบบตลาด และมาตรฐานการผลิตมารับเป็นการเฉพาะ”

³ เรื่องของคน: ชาวนาอยากรวย <http://blogazine.in.th/blogs/noname/post/4177>

บรรณานุกรม

เอกสารภาษาไทย

- งามพิศ สัตย์สงวน. 2545. *วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย การคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง*. บริษัท เท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัล พับลิเคชั่น จำกัด.
- ธนพร ศรีสุกใส. 2554. “เกษตรอินทรีย์: กระบวนการครบวงจรและการต่อรองของเกษตรกรฤดูซุม” ใน *เสนาะ เจริญพร (บรรณาธิการ) เสรีนิยมใหม่ในเศรษฐกิจอีสาน*. วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ฉบับพิเศษ (1), 171-203.
- นิรมล ยวนบุญ. 2555. *รายงานฉบับสมบูรณ์ การศึกษา “การรับมือภาวะน้ำท่วมของชาวนาที่ราบลุ่ม กรณีศึกษา ต.หนองน้ำใหญ่ อ.ผักไห่ จ.พระนครศรีอยุธยา*, เสนอต่อแผนงานส่งเสริมการพัฒนาระบบเพื่อสุขภาพของเกษตรกรและความเข้มแข็งของชุมชนและสังคม สำนักงานกองทุนสนับสนุนการเสริมสร้างสุขภาพ (สสส.).
- เนตรดาว เถาถวิล. 2554. “เฮ็ดอยู่ แต่บ่พอกิน: คำถามว่าด้วยการพึ่งตนเองของชาวนาเกษตรอินทรีย์ในโลกยุคโลกาภิวัตน์และการพัฒนา”, *วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา*. 30: 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม), 81-109.
- ประคอง นิมมานเหมินทร์ และสุกัญญา สุจฉายา. 2547. “วัฒนธรรมข้าว”. ใน *สุกัญญา สุจฉายา*

(บรรณาธิการ) *ข้าว ขวัญของแผ่นดิน*. มูลนิธิข้าวไทยในพระบรมราชูปถัมภ์. บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

- ปาลิดา พุทธประเสริฐ. 2556. “คนใต้จนลงเพราะต้องซื้อข้าวกิน ที่ทำนาลดเหลือแค่นครศรีฯ-พัทลุง” *รัฐจัดพ.ท.ปลูกพืชอาหารก่อนอด* (21 มิถุนายน 2556), <http://www.tcijthai.com/tcijthai/view.php?ids=2695> เข้าถึงเมื่อ 5 สิงหาคม 2556.
- เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์, นุกูล รัตนดากุล และวรรณชไม การถนัด. 2553. *ลุ่มน้ำสายบุรี: ชุมชนทรัพยากร สายน้ำ และความฝัน*. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยการพัฒนาร่วมกันมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการลุ่มน้ำสายบุรี, ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล และพิพิธภัณฑ์ประวัติศาสตร์ชาติและเครือข่ายเรียนรู้ท้องถิ่น คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี.
- ศจินทร์ ประชาสันต์, ธนพร ศรีสุกใส, ณีฐฎาภรณ์ เลียมจรัสกุล, พรรัตน์ วัชรราชัย, นริศรา สายสงวยสัตย์ และภักขา ด่วงกลัด. 2555. *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ทางเลือกทางการตลาดของชาวนา: ผลกระทบเชิงโครงสร้างต่อความไม่เป็นธรรมและการกระจายผลประโยชน์*. มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) ภายใต้โครงการความเป็นธรรมทางสังคมเพื่อสุขภาพสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการ
สร้างเสริมสุขภาพ (สสส.).

ศรีศักร วัลลิโภดม. 2536. “ข้าวกับชีวิตไทย” ใน *ข้าว
กับวิถีชีวิตไทย เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง
วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย เนื่องในพิธีเปิดหอ
ไทยนิทัศน์ วันที่ 30 มีนาคม 2536*, สำนักงาน
คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล, ไชยยะ คงมณี, อรอนงค์ ลอง
พิชัย และโชติมา พรสว่าง. 2551. “สาเหตุและ
ผลกระทบจากปัญหานาร้างในจังหวัดปัตตานี”,
*Environment and Natural Resources
Journal*, 6(1): 50-65.

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2555). สถานการณ์
สินค้าการเกษตรที่สำคัญและแนวโน้มปี 2556,
http://www.oae.go.th/ewtadmin/ewt/oae_Web/download/journal/trends2556.pdf.

สุภางค์ จันทวานิช. 2536. “การจัดระเบียบทางสังคม
ของชุมชนวัฒนธรรมข้าวในประเทศไทย” ใน
ข้าวกับวิถีชีวิตไทย. เอกสารประกอบการสัมมนา
เรื่อง วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย เนื่องในพิธี
เปิดหอไทยนิทัศน์ วันที่ 30 มีนาคม 2536
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

สุมาลี พะสิม. 2551. “สัมภาษณ์ เดชา ศิริภัทร :
เมื่อเจ้าพ่อเกษตรอินทรีย์วิพากษ์เจ้าสัวซีพี: มุม
มองต่อความมั่นคงทางอาหาร”, <http://prachatai.com/journal/2008/07/17423>, เข้าถึงเมื่อ 10
สิงหาคม 2556.

สุรพล ทองมีค่า. 2546. “ชวานากับการสูญหายของ
พันธุ์ข้าวพื้นเมือง” ใน *ข้าวกับชวานา*. เอกสาร
เผยแพร่ลำดับที่ 3 มูลนิธิข้าวไทย ในพระบรม
ราชูปถัมภ์.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2554. “ชนบทอีสานปรับ
โครงสร้าง ชาวบ้านปรับอะไร” ใน *เสนาะ เจริญพร
(บรรณาธิการ) เสรีนิยมใหม่ในเศรษฐกิจอีสาน.
วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี
ฉบับพิเศษ (1)*, 5-41.

เอี่ยม ทองดี. 2532. *วัฒนธรรมข้าวและการ
เปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวกับการทำนาปลูกข้าวในภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ กรณีศึกษาบ้านหัน หมู่ 4
ต.หนองกุงชนสาร อ.ภูเวียง บ้านอันพวน หมู่ 14
ต.สำราญ อ.เมือง จ.ขอนแก่น*. สถาบันวิจัยภาษา
และวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัย
มหิดล.

_____. 2536. “วัฒนธรรมข้าว: พิธีกรรมเกี่ยว
กับข้าวและการทำนา บทบาท การเปลี่ยนแปลง
และผลกระทบที่มีต่อคุณภาพชีวิต ทรัพยากร
และสิ่งแวดล้อม” ใน *ข้าวกับวิถีชีวิตไทย เอกสาร
ประกอบการสัมมนาเรื่อง วัฒนธรรมข้าวใน
สังคมไทย เนื่องในพิธีเปิดหอไทยนิทัศน์ วันที่
30 มีนาคม 2536*, สำนักงานคณะกรรมการ
วัฒนธรรมแห่งชาติ.

_____. 2546. “วันวาน วันนี้ และวันพรุ่งนี้
ของชวานา” ใน *วรรณนา นาวิกมูล (บรรณาธิการ)
ข้าวกับชวานา*. เอกสารเผยแพร่ลำดับที่ 3 มูลนิธิ
ข้าวไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

เอกสารออนไลน์

<http://blogazine.in.th/blogs/noname/post/3970>, “การทำเกษตรอินทรีย์กับต้นทุนที่มีไม่เท่ากัน”, (10 กุมภาพันธ์ 2556), เข้าถึงเมื่อ 5 สิงหาคม 2556.

<http://blogazine.in.th/blogs/noname/post/4177>, “ชาวนาอยากรวย”, (29 พฤษภาคม 2556), เข้าถึง 5 สิงหาคม 2556.

<http://prachatai.com/journal/2013/08/48380>, “รายงานเสวนาที่ด็อาร์ไอ หัวข้อ คิดใหม่อนาคตข้าวไทย”, (25 สิงหาคม 2556), เข้าถึงเมื่อ 27 สิงหาคม 2556.

<http://sathai.org/th/about-saft/sa-pattern/item/65-organic-farming.html>, มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย). “เกษตรอินทรีย์”, (26 เมษายน 2554) เข้าถึงเมื่อ 1 สิงหาคม 2556.

http://www.cai.ku.ac.th/cai/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=224, (สถาบันวิชาการด้านสหกรณ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์). “นวัตกรรมเครือข่ายคุณค่าข้าวคุณธรรม”, เข้าถึงเมื่อ 10 สิงหาคม 2556.

<http://www.greennet.or.th/article/1411>, “ตรารับรองเกษตรอินทรีย์และอาหารปลอดภัยในประเทศไทย” เข้าถึง 2 สิงหาคม 2556.

<http://www.greennet.or.th/article/411>, “สถานการณ์เกษตรอินทรีย์ไทย” เข้าถึงเมื่อ 2 สิงหาคม 2556.

<http://www.thaipan.org/node/327>, เครือข่ายเตือนภัยสารเคมีกำจัดศัตรูพืช (Thai-PAN), “อุตสาหกรรมเคมีเกษตร”, (4 กรกฎาคม 2555), เข้าถึงเมื่อ 2 สิงหาคม 2556.

http://www.tvburabha.com/tvb/rice/r_k.html. บริษัททีวีบูรพา, “ข้าวคุณค่า ชาวนาคูณธรรม”, เข้าถึงเมื่อ 2 สิงหาคม 2556.

<http://www.kehakaset.com/index.php/79-information/1258-2013-07-31-03-17-56>, วารสารเคหการเกษตร. “เทคนิคการทำนาต้นทุนต่ำของชาวนาเงินล้าน ‘ชัยพร พรหมพันธุ์’” เข้าถึงเมื่อ 2 สิงหาคม 2556.

เอกสารภาษาอังกฤษ

De Koninck, Rodolphe and Jonathan Rigg and Peter Vandergeest. 2012. “A Half Century of Agrarian Transformations in Southeast Asia, 1960-2010”. In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) *Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia*. University of Hawai'i Press: Honolulu. 25-37.

Li, Tania Murray. 2012. “Why So Fast? Rapid Class Differentiation in Upland Sulawesi”. In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) *Revisiting Rural Places Pathways*

- to *Poverty and Prosperity in Southeast Asia*. University of Hawai'i Press: Honolulu, 193-210.
- Marschke, Melissa. 2012. "Koh Sralao Village, Cambodia: Living at the Margins". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) *Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia*. University of Hawai'i Press: Honolulu, 250-267.
- Peluso, Nancy Lee and Edi Suprato and Agus Budi Purwanto. 2012. "Urbanization Java's Political Forest? Agrarian Struggles and the Re-territorialization of Natures". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) *Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia*. University of Hawai'i Press: Honolulu, 157-176.
- Rigg, Jonathan and Albert Salamanca. 2012. "Moving Lives in Northern Thailand: Household Mobility Transformations and the Village, 1982-2009". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) *Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia*. University of Hawai'i Press: Honolulu, 88-111.
- Rigg, Jonathan and Peter Vandergeest (eds.). 2012. *Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia*. University of Hawai'i Press: Honolulu.
- Rigg, Jonathan. 2001. *More than the Soil*. United Kingdom: Pearson Education Limited.
- Rigg, Jonathan. 2006. "Land, Farming, Livelihoods, and Poverty: Rethinking the Links in the Rural South". *World Development*, 34 (1): 180-202.
- Scott, Steffanie. 2012. "Land Displacement and Livelihood Marginalization through 'Townification' in a Northern Vietnamese Village". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) *Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia*. University of Hawai'i Press: Honolulu, 269-283.
- Vandergeest, Peter. 2012. "Deagrarianization and Re-agrarianization: Multiple Pathways of Change on the Sathing Phra Peninsula". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) *Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia*. University of Hawai'i Press: Honolulu, 135-156.

ISBN 978-974466704-5

9 789744 667045

พิพิธภัณฑ์ธรรมชาติเฉลิมพระเกียรติ

คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

<http://museum.socanth.tu.ac.th>